PIIBLI KEELEST

KAHESAJA-AASTAST EESTIKEELSET
PIIBLIT MÄLESTADES

PIIBLI KEELEST

KAHESAJA-AASTAST EESTIKEELSET PIIBLIT
MÄLESTADES

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI TOIMETISED XLIV
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ UNIVERSITAIRE POUR LA LANGUE MATERNELLE XLIV

PIIBLI KEELEST

KAHESAJA-AASTAST EESTIKEELSET PIIBLIT MÄLESTADES

LA LANGUE BIBLIQUE

A L'OCCASION DU DEUXIÈME CENTENAIRE DE LA TRADUCTION ESTONIENNE DE LA BIBLE

TARTU 1940
AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI KIRJASTUS

Seda raamatut on
200 nummerdatud eksemplari

Nr 53

Ar940

Piibli

AR Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu

6879

Aimamatu toredus peitus ses vanas klassilises eesti keeles, mida olid kord ainult hallpäised orjade-omanikud-piiblitõlkijad tunnud. See oli keel: kord toretsevalt uhke kui kuldsete sõrmuste ahel, kord hallitanud ja sammaldunud, sügava tolmu alla maetud, toores ning raske oma otsekohesuses.

F. Tuglas.

Eesti piiblitõlgete leksikaalseist erinevustest.

Briti ja Välismaa Piibliseltsi kulul ilmus 1938. a. suveks Harald Põllu u u e s eestikeelses tõlkes Uus Testament koos Taaveti Lauludega. Varsti peale selle väljaandega tutvumist hakkas kuulduma kurtmisi, et tähendatud tõlge olevat raske aru saada, sest seal esinevat rohkesti uusi sõnu, mida tavaline lugeja ei tundvat; ühtlasi ei ole neil puhkudel jäetud korduvalt, nii suuliselt kui ka trükisõnas, mainimata, et v a n a s t eestikeelsest piiblitõlkest arusaamine ei jätvat midagi soovida.

Mõlemaid tõlkeid sõnavaralise koostise seisukohalt pisut lähemalt vaadeldes ei saa aga kindlasti mitte salata, et eespool-toodud arvamised vabad oleksid ühekülgsusest ja liialdusest. Kõige veenvam on seda tõestada näidete varal vanast ja uuest piiblitõlkest.

Niihästi vanasse (200 aasta kestel vähe modifitseerunud) kui ka uude tõlkesse toob tundmatuid mõisteid ning nende vasteiks erisõnu kaasa peamiselt see asjaolu, et piibli ainestik kuulub meist eemal seisvasse heebrea kultusepiirkonda, s. o. kujutlus- ja reaalmaailma, mis on täis meile võõraid kombeid, kujusid, reaale, ka taimestikku ja loomastikku. Kõigest sellest on tingitud rida võõraid sõnu, mida ei kohta meie lugejaskond kuskil mujal kui piiblis ja mis seepärast nõuavad just selle teose lugejailt eritist tutvumist nende sõnadega. Sääraste, enamuses korduvalt esinevate sõnade hulka kuuluvad ms. järgmised: *naasir* (4. Moos. 6; 1. Makab. 3, 49; Aamos 2, 11. 12), *kreti ja pleti vägi* (2. Saam. 15, 18; 20, 7. 23; 1. Kun. 1, 38), *sivikuu* (1. Kun. 6, 1), *adarkon* (1. Ajar. 29, 7; Esra

8, 27), *tarkemon* (Esra 2, 69; Nehem. 7, 70), *naabel* (2. Ajar. 9, 11), *alamoti* ja *semininiti viisil* (1. Ajar. 15, 20. 21), *kititimäng,* uues tõlkes: *gati pill* (Laul 8), *peekamarjapuu* (1. Ajar. 14, 14. 15), *algumipuu* (2. Ajar. 9, 11), *libnepuu* (Hoos. 4, 13), *haasili tirtsud* resp. *haasili linnud* (1. Kun. 8, 37; 2. Ajar. 6, 28; Laul 78, 46; Joel 1, 4), *sardius* (Ilm. 21, 20), *Leviatan, kikajonipuu* jpt.

Ilma et tarvitseks selliste rohkelt esinevate näidete juures pikemalt peatuda, on igaühele ilmne, et seesuguseid sõnu, mida eespool mõned on näiteina toodud, ei suudaks tavaline eesti lugeja, lugegu ta piiblit v a n a s v õ i u u e s t õ l k e s, ilma erilise sõnade sisu tundmaõppimiseta aru saada.

Edasi olgu siin tsiteeritud v a n a p i i b l i t õ l k e rikkalikust sõnavaralisest osast väike valimik tekstinäiteid soovitusega nende najal selgusele jõuda, kuivõrd nende osundite tekst koosneb aina tuttavaist sõnust.

„Ta ehitab kui koi oma koja, ja kui vahimees enesele a s m a teeb" (Hiiob 27, 18).

„Ja ta tegi ennast ü l a p i k s nende silma ees..." (1. Saam. 21, 14).

„Ja see sündis, kui Ahia ta jalgade k l i h k a m i s t kuulis..." (1. Kun. 14, 6).

„Petised vaekausid on üks hirmus asi Jehoova meelest, aga terve l ö ö d on tema meele pärast... Õige margapuu ja õiged vaekausid on Jehoova käest; kõik l ö e d kukrus on tema tehtud" (Õp. sõn. 11, 1; 16, 11).

„Sest tigeduse m u u n d a m i n e katab pimedusega seda, mis hea on, ja hulkuja himu pöörab vale meele teisiti" (Tark. 4, 12).

„Ei ühegi tule vägi ei jõudnud valgust anda ega selge tähtede valgus ei a r e n d a n u d mitte seda pilkast pimedat ööd valgustada" (Tark. 17, 5).

„Aga kui Juudas seda ä k k a s, käskis ta kõik rahva ööd ja päevad Issandat appi hüüda..." (2. Makab. 13,10).

„Kõigi oma tegude sees ole n u d r e s, siis ei juhtu sulle ei ühtegi vigadust" (Siir. 31, 26).

„Taltsimata hobune saab v i r t s i k a k s, ja poeg, kes oma meelt mööda käib, läheb jultumaks" (Siir. 30, 8).

„Ja ta ütles: Vaata, su k ä l i on oma rahva juurde tagasi läinud..." (Ruti 1, 15).

„Aga sina ei pea üle ühegi oma isanda sõna astuma, vaid sa pead kõik seda mööda tegema, kui ma sind käskinud, ja mitte v i l t s i m a seda tehes“ (Juuditi 2, 13).

Praeguosundatud näiteis on sõrendatult märgitud sõnad meie tänapäevasest kirjakeelest osalt hoopis kadunud, osalt on neile hiljemini teissugune tähendus tekkinud, nii et nüüdne harilik eesti raamatulugeja nende sõnadega piiblis avaldatud mõtteid kõige paremal tahtel ainult ebamääraselt suudab aimata. Nimelt on *asm* nüüdiskeeles asendatud 'vahiputkaga, hütiga, osmiga', *ülap* 'albiga, jõledaga', *klihkamine* 'kobinaga, jalaastumisega, sammumisega'; *lööd* [*löe*] esineb nüüd kujul 'lood [loe]', ka 'kaalu' tähenduses, kuna *muundamisega* väljendatakse 'harrastamist, viljelemist', ent *arendama* tähendab 'suutma, jaksama', *äkkama* 'teada saama'; saaremaise sõna *nudres* sisuks on 'osav, kärmas, nobe, väle, usin, virk', *virtsikas* on 'tormakas, tuisakas', *käli* 'mehe vennanaine', *viltsima* 'kõhklema, viivlema, logelema'.

Mõndagi minevikku vaibunut, selle tagajärjel arusaamatuks muutunut võib leida vana piiblitõlke fraseoloogiagi alalt. Näit.:

„Ja naine s a i e n n a s t v a s t u ja tõi poja ilmale . . .“ (2. Kun. 4, 17).

„. . . Ä r a p a n e a j u k s, et ma su suguharu olen küsinud . . .“ (Tobija 5, 13).

„Ja Miika t ä i t i s leeviti k ä e; ja noormees jäi temale preestriks . . .“ (Kohtum. 17, 12).

„Ta a j a b oma sava r ü ü s i, mis muidu nii kange kui seedripuu . . .“ (Hiiob 40, 17).

Vanas piiblitõlkes korduvalt esinev ütlus *ennast vastu saama* tähendab 'käima peale saama, rasedaks jääma'; *ajuks panema* asemel tarvitab praegune keel 'pahaks panema', kuna *kätt täitma* väljendab sedasama, mis (vaimulikku) *ametisse pühitsema* ja *rüüsi ajama* — 'sirgu ajama'.

U u e s t õ l k e s on piiblist tänini ilmunud, nagu juba tähendatud, Uus Testament ja Taaveti Laulud. Need piibli osad sisaldavad võrdlemisi vähe niisuguseid mõisteid ning sõnu, mida ei tarvitataks meie ühiskeeles. Seepärast ei võiks põhjust olla kurtmiseks, et nende osade vana kui ka uue tõlke tekstis oleks esinemas haruldasi või raskmõistetavaid sõnu. Ometi on aga just Uue Testamendi ja Taa-

veti Laulude uue tõlke puhul nurisetud võõraste sõnade rohkuse üle. Kui aga selle tõlke sõnastust lähemalt silmitseda, siis selgub, et need nn. võõrad sõnad, nii vähepalju kui neid tõlketekstis esineb, kuuluvad kõik meie praeguse kirjakeele põhivarasse. Ja et vastav tõlkekomisjon on omal ajal otsustanud uue piiblitõlke praegusaegse kirjakeelega kokkukõlastada (analoogiliselt soome uue piiblitõlkega), siis on täiesti loomulik kõnealuses tõlkes tarvitada mitmelt poolt pärinevat moodsakeelset sõnavara, nagu näit. Taaveti Lauludes *imik* (8, 3), *kulgema* (25, 5. 9), *meenutama* (42, 5; 105, 5), *anastama* (109, 11), *hülgama* (119, 53), *vaenaja* (119, 157), *sangar* (120, 4), *kirkus* (145, 11), rahvakeelne *keelikus olema* (= janunema, 119, 131). Veel muidki uuekeelseid sõnu pakub see tõlge: (Jeesuse) *kirgastus* (Mark. 9), *loendamatu hulk* (Heebr. 12, 22), *järgija* (1. Tess. 1, 6), *kiinduma* (Ap. t. 18, 5), *vangla, mõrv, kahi* [*kahja*], *ajastu, siivus, rõivas, käimla, loobuma, arbutama, valdama, siirduma, väljuma, meenuma, lammutama, ratkema* jt. Praeguse kõne- ja kirjakeele leksikoni seisukohast ei kuulu need sõnad kaugeltki haruldaste hulka.

Kui nüüd kõrvutada vana ja uue piiblitõlke seda osa erinevat sõnavara, mida võiks meiepäevisele lugejale võõraks pidada, siis selgub, et — otse vastupidi levitatud arvamisele — sisaldab nimelt v a n a tõlge leksikaalseid mittearusaadavusi, eriti Vana Testamendi osas, märksa suuremal määral kui uus tõlge. Et viimases on arhailisi, obsoleetseid sõnu või väljendeid asendatud praegusel ajal tarvitusel olevatega, meie kirjakeeles kehtivatega, see võiks igale kirjanduselugejale nüüdiskeele tundmaõppimise huvides aina teretulnuks osutuda.

On kindel, et kummalgi tõlkel — vanal ja uuel — on oma poolehoidjate ringid: läbisegi eelistab vanem põlv harjumuse tõttu vana tõlget, tänapäevase kirjakeelega enam kodunenud noorem põlv aga — uut; aga niisama kindel on see tõsiasi, et ei vanas ega uues tõlkes pole piibel vanale ega noorele keeleliselt muidu täiesti mõistetav, kui piiblitõlke sõnavara eriliselt tundma ei õpita. Selle lünga täitmiseks peaks üldtarvitamiseks koostatama brošüür piibliliste sõnade ja mõistete selgitamiseks (tingimata ka illustratsioonidega), nagu seda tehakse mitmesuguste muudegi suurteoste puhul. Kahjuks pole sellist populaar-

set selgitusraamatut meil 200-aastase piiblitarvitamise kestel veel mitte tekkinud (välja arvatud omaaegne lihttarvitajale liiga mahukas Heraklides'e „Teadusline Piibli sõnaraamat", 1911).

Nagu eespoolsest järgneb, oleme meie oma piiblitõlgetega, mis suudavad mõlemat praegust eestlaste sugupõlve rahuldada, päris õnnelikus seisukorras, eriti kui ses suhtes mainida võrdlust ungarlastega. Kui need meie lõunapoolsed hõimud tahavad omakeelsest piiblist aru saada, peavad nad oma nüüdse kirjakeele kõrval lähemalt tutvuma vana, 16. sajandist pärineva rahvakeelega — ja see on morfoloogiliselt ja leksikaalselt ikkagi rohkesti erinev keel. Nimelt oli Gáspár Károli see vaimulik, kelle tõlkena ilmus piibel 1590. a. ungari keeles, ja see tõlge kehtib seal tänapäevgi (J. F a z e k a s'i andmeil). Meil tarvitseb piiblist ainult teatav hulk sõnu ja väljendeid ära õppida — ja kogu piibel saab keeleliselt mõistetavaks.

J. V. Veski.

Les différences lexicales des traductions estoniennes de la Bible.

Quand en été 1938 parut la nouvelle traduction estonienne, par H. Põld, du Nouveau Testament et des Psaumes, on commença à entendre des plaintes; l'auteur y aurait employé beaucoup de nouveaux mots que le lecteur ordinaire ne connaît pas, tandis que la langue de la vieille traduction de la Bible faite il y a deux cents ans est tout à fait compréhensible, car il ne s'y trouve pas de mots inconnus.

Dans les lignes ci-dessus on montre par des exemples que ces critiques ne répondent pas à la vérité.

En effet il subsiste dans la vieille comme dans d'autres traductions de l'Ancien Testament divers mots inconnus du lecteur; cela vient de ce que l'œuvre en question traite de l'ensemble des rites hébreux, original, étranger au lecteur estonien, et d'un monde d'images inconnu avec ses notions, ses mots et sa phraséologie. Certes dans la traduction nouvelles on a remplacé les mots estoniens sortis de l'usage par d'autres employés actuellement et c'est justement de cette façon que la nouvelle traduction est plus proche de la langue du lecteur d'aujourd'hui.

Les parties du Nouveau Testament contiennent, en comparaison avec l'Ancien Testament, généralement moins de notions qui seraient étrangères au lecteur estonien. En outre, du côté du vocabulaire, on a ramené la nouvelle traduction dans le cadre lexical de la langue estonienne littéraire actuellement en vigueur, facilitant ainsi au lecteur l'intelligence de la langue dans cette partie de la Bible.

Piibli keel ja rahvakeel*.

Tänavu, 1939. a. täitus 200 aastat sellest, millal eestikeelses tõlkes Tallinnas ilmus täielik piibel, „**Piibli Ramat / ſe on keik ſe Jummala Sanna**“. Peale määratu tähtsuse meie rahva üldises vaimses arengus on see suurteos olulist osa etendanud ka meie vaimse sisu vahendaja, eesti keele ajaloos. Selle tõlke suurt mõjuvõimu tingisid mitmed asjaolud: 1) piibli sisuline tähtsus protestandi usku rahvail ja eriti minevikus; 2) teose sisuline mitmekülgsus, mistõttu ka selle keel, eriti sõnavara, on muude vanemate, peamiselt vaimuliku sisuga keelemälestistega võrreldes, mitmekesisem ja rikkam; 3) teose ulatus (1407 lk.); 4) teose suur tiraaž (Fr. Puksoo andmeil 6.015 eks.); 5) teose rahvalikkus ja laialdane levik.

Juba põgusast pilgust suurteosele selgub, et selle keel on tunduvalt parem XVII s. ja vist ka XVIII alguse sõnaliste mälestiste keelest, nähtavasti korrektsem ka 1715. a. Uue Testamendi tõlke keelest, küündides ligikaudu A. Thor Helle grammatika ja sõnaraamatu (1732) lõpus avaldatud kahekõnede keele tasemele, mille korralikkus muidugi olenes sisu suuremast rahvalikkusest. Selle piiblitõlke keele väärtust teiste XVIII alguse teoste suhtes võiks illustreerida lühikesegi teksti võrdlus:

1. Stokholmi Käsikiri a. 1705 (Ap. T. 27, $_{16-21}$): Agga meie ſaime ühhe ſare liggi, kumb Klaudaks kutſuti, ſääl woiſime meie waiwal omma Lootſikkut kätte ſada. Sedda wotſid nemmad ülles, ning prukiſid Abbi ning köitſid Lootſikud kinni. Agga kui nemmad kartſid ennaſt Liwa päle juhtuwa, laszid nemmad Purged mahha, ning läkſime ninda. Agga kui meid wägga kurjaſt Ilmaſt aeti, ſiis heitſid nemmad teiſel Päwal Rijstad wälja. Ning kolmandal Päwal heitſime meie omma Käega Laewa Rijstad wälja. Agga kui mitmel Päwal ei Pääwlikko egga Tähte olnud nähha, ning ei piszut kurja Ilma olnud, ſiis löppis wimati keik Lotus ärra, Ellusze jäda. Agga kui nemmad kaua Aega ollid Sömata olnud, ſiis astus Paulus nende keſkele, ning üttel: Oh! Mehhed teie ollekſite piddand minno Sanna kuulma ja mitte Kretaſt ärra tullema, ning ilma ſe waewa, ning Kahjota jäma.

2. Uus Testament a. 1715: Agga meie ſaime ühhe Sare liggi / kumb Klaudaks kutſuti / ſääl woiſime waewalt

* Peajoontes ette kantud Ak. Emakeele Seltsi koosolekul 23. XI 39. — Tehnilistel põhjustel on selles artiklis murdenäidete transkriptsioon lihtsustatud.

(omma) Pati kätte ſaa. Sedda wotſid nemmad ülles / ja pruukſid Abbi / ja köidſid ſedda Laewa alla kinni / agga kui nemmad kartſid ennaſt Liwa päle juhtuwa / laſkſid nemmad Purjed mahha / ja weerſid ninda. Agga kui meid kurjaſt Ilmaſt wägga aeti / ſiis heitſid nemmad teiſel Päwal Riiſtad wälja. Ja kolmandal Päwal heitſime meie oma Käega Laewa-riiſtad wälja. Agga kui mitmel Päwal ehk Pääwlikko ellik Tähte olnud nähha / ja mitte piſſut kurja Ilma (meie waſto) olnud / ſiis löppis wimati Lotus ärra Elluſe jäda. Agga kui nemmad kaua Aega ollid ſömata olnud / ſiis aſtus Paulus nende keſkele ja ütlis: Oh Mehhed / teie ollekſite piddand minno Sanna kuulma / ja mitte Kretaſt ärratullema / ja ſeſt Waewaſt ning Kahjuſt ilma jäma.

3. Piibel a. 1739: Agga meie ſaime ühhe weikeſe ſare liggi, mis Klaudaks hüti, ſeäl ei woinud meie naljalt omma pati kätte ſada; ſedda wotſid nemmad ülles, ja pruukſid keik abbi, ja köitſid ſe laewa kinni köitega, ja kui nemmad kartſid ennaſt liwa peäle juhtuwad, laſkſid nemmad purjed mahha, ja weerſid nenda. Agga kui meid kurjaſt ilmaſt wägga aeti, ſiis heitſid nemmad teiſel päwal muiſt koormat wälja. Ja kolmandamal päwal heitſime meie omma kättega laewa riistad wälja. Agga kui mitmel päwal ei päike egga tähhed ei paiſtnud, ja ei mitte piſſut kurja ilma meie wasto olnud, ſiis löppes wimaks keik lotus ärra hingeſſe jäda. Agga kui nemmad kaua aega ollid ſömatta olnud, ſiis ſeiſis Paulus nende keskel, ja ütles: Oh mehhed! Teie ollekſite piddand minno ſanna kuulma, ja mitte Kretaſt ärratullema, ja ſeſt kahjuſt ja häddaſt ilma jäma.

Esimese piiblitõlke, samuti kui Uue Testamendi a. 1715 tõlke keele tase põhjeneb muidugi juba B. G. Forseliuse ja J. Hornungi viljakal keelearenduslikul tööl ja tõlkekatsetel eelmise sajandi lõpus. Kuid ilmne on, et selle uue tõlke koostaja ja tema abiliste keeletundmine aseneb juba tubli sammu võrra kõrgemal ülalnimetatud kirjameeste omast. On ka mõistetav, et seesuguse suurteose keelelisele viimistlusele pandi nüüd juba märksa suuremat rõhku kui varem pisemate ja vähem tähtsate teoste redigeerimisel, seda enam, et rahulikumad ajad ka enam soodustasid põhjalikumat ja hoolikamat tööd. Ometi ei saa selle piiblitõlke keele korrektsust pidada veel kaugeltki täielikuks, sest tõlkijad olid ikkagi muulased ja nad loomulikult sõltusid veel mitmetigi tolleaegse kirjakeele vigasest ja arhailisest traditsioonist. Seda keelt meie ei saa siis muidugi täiel määral arvata XVIII s. algusaegade eesti kõnekeele ustavaks kajastuseks, sest leiame sealt veel küllaltki vigast, võõrapärast ja kunstlikku, näit. heitawad (Laul 22, 19), ſatakſid (Sak. 2, 4), ſedda peab ...

arwatadama (Laul 22, 31), ſeitſe päwa pead ja hapnematta leiwad ſöma (2. Moos. 34, 18), läks ... wälja need linnad waatma (1. Kun. 9, 12), kärristas ſedda (= kuube) löhki (1. Kun. 11, 30), tulli ... kamelidega, mis kallid rohhud kandſid ja wägga palju kulda ja kallid kiwwid (1. Kun. 10, 2). Nii mõnigi keeleline iseäraldus võib tingitud olla ka puudulikust ortograafiast, nii näit. grafeeme oö ja öä (sõnades woörad, poöjad, öälad) peame lugema foneemideks *õe* või *õę* (võerad, põesad, õelad). Meie tõlke keel pole ka kaugeltki ühtlase ilmega, vaid keelendite kujus võib leida õigegi märgatavaid kõikuvusi, näit. tehha ja tehja (Estri 1, 20), ohre ja odre (Ruti 3, 2, 3, 15), ſo ſous ja ſo ſuggus (1. Saam. 2, 31, 2, 32), aujärre ja aujärjel (1. Kun. 10, 18, 10, 19), ükspäines (Hiiobi 2, 10) ja ükspäinis (Estri 6, 5), allate (1. Moos. 5, 23) ja allati (2. Moos. 28, 30), issе ja issi (Joh. 4, 42, 4, 44), parramas ja parremas (Joh. ilm. 5, 1, 1, 16), ei läinud ja ei läind (4. Moos. 9, 14, 9, 22) jne. Nagu näiteist selgub, pole erinevusi mitte eri tekstiosades, seega siis eri tõlkijaist sõltuvalt, vaid samas tekstis, koguni samas salmis või lauses. Ilmus ju piibel aegadel, mil autorid ja korrektorid asetasid teoste keelelisele ühtlusele palju tagasihoidlikumaid nõudeid kui tänapäev.

Nagu ülemal lühemalt märgitud ja nagu ligem vaatlus ka tõendab, pole piibli tõlkijaskond oma töös mitte täiesti leppinud kirjakeele senise traditsiooniga ega ainult selle ilmsemate puuduste silumisega. Kuna teos on sisult suhteliselt keerukas, sisaldades eesti rahvale ja eesti keelelisele väljendusele seni tundmatuidki mõisteid, pakkudes ka lausestuselt ja stiililt päris komplitseeritud ja peenendatud võtteid (mõeldagu Vanas Testamendis idamaalis-semiidilisi ja Uues Testamendis kreeka-roomalise antiikajastu keelelis-stiililisi erijooni!), siis oli tõlkijal ja tema abilistel selle töö jooksul võidelda õigegi suurte raskustega, eriti kui silmas pidada, et nad kõik olid muulased, olgugi enamikus meie kodumaal sündinud. Et takistusi võita, pidid tõlkijad, enam kui varemalt tavaline, pöörduma elava rahvakeele poole. Mil määral nad traditsiooni on arvestanud või sellest loobunud, mil määral nad on arvestanud XVII s. lõpu ja XVIII s. alguse kestes edasi arenenud rahvakeelt ja mitmesugusest rahvakeele regionaalsest osast, mis murdest nad on keelelisi uudsusi ammutanud, neid küsimusi püüaksimegi järgnevas üksikasjalisemas eritluses ligemalt selgitada. Piiblitõlke 1. trüki tähtsamaid rahvakeelseid erijooni ja uuendusi katsuksime siin vaadelda praeguste murrete erinevuste valgusel, seejuures mõistagi arvestades, et nähtuste levik polnud 200 a. eest

mitte täpselt sama mis nüüdisajal, kuid tõenäoliselt ka mitte väga tunduvalt ega oluliselt erinev sellest nähtuste leviku pildist, mis meil praegu, käesoleva sajandi 15 kuni 40-ndail aastail on olemas 60 kuni 90-aastaste vanakeste keelemurde põhjal [1].

I. Side põhjaeesti mandrimurretega üldse.

Piibli 1739. a. tõlke keeles leiame rea uudisjooni, mis XVII s. lõpul ja XVIII algusel olid põhjaeesti murretes nähtavasti juba väga laialdase levikuga (vähemalt Lä, Ha, Jä, lääne-Vi, põhja-Vl) ja seega ei võimalda nende joonte varal piiblikeele aluseks oleva murde kitsamat lokaliseerimist.

1. *teha ~ tehja, näha ~ nähja.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll tehe (6,$_{15}$); Liivi Talur. õigus tehe; Müller neha (321, $_{30}$); Stahl nehha (Anf., 112), tehha (Anf. 89); Saar. Käs. tegcha (loe: tehja; VKVM, 130, $_4$); Göseke tehda, nehha (Man. 269), tehha (Man. 285); Hornung nähha (Gr. 86); UTest. 1715 nähha (Ap. T. 22,$_{11}$); Helle tehha ~ tehja, tehhes ~ tehjes (KA, 54), nähha ~ nähja (KA, 80).

B. P. 1739: a) tehha (Koht. 15, $_7$; Estri 1, $_{20}$), nähha (Koht. 13, $_3$); — b) tehja (2. Kun. 19, $_{13}$; Koht. 18, $_{14}$; Estri 1, $_{20}$), tehjes (Neh. 13, 27; Ap. T. 23, $_3$), nähja Hiiobi 3, $_{16}$).

Mitmed üksteisest eraldi olevad (*hð* >) *hj* püsi alad põhjaeesti mandril (RapKabala; JuuKaiu; TürPiiumetsa; Amb põhjaosa; KoeÄrvita; Sim jne.) näikse tõendavat selle esinduse omaaegset pidevamat ja küllaltki laialdast levikut Harjus, Järvas ja Virus, lisaks saarte ja edela murretele. Areng *hð* > *h* on kulgenud vähemalt murrete enamikus vahelüli *hj* kaudu. Seegi vist on XVIII s. algul esinenud ka Jüris, mille murdest Helle tõi selle uudiskeelendina kirjakeelde.

---

1 Lühendid: Tr. = traditsioon, P. = piibel (1739. a.), VKVM = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, LCD = Liber Census Daniae, Anf. = H. Stahli Anführung zu der Estnischen Sprach, LSp. = Stahli Leyen Spiegel, HuH = Stahli Hand und Hauszbuch, Man. = Göseke Manuductio, Gr. = Hornungi Grammatika. LÕ = Hornungi Laste Õppetus, MKKKR = s. a. Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat, Saar. Käs. = Saaremaa Käsikiri, Turu K. = Turu Käsikiri, St(okh.) Käs. = Stokholmi käsikiri, UTest. = Uus Testament (a. 1715), KA = A. Th. Helle, Kurtzgefasste Anweisung.

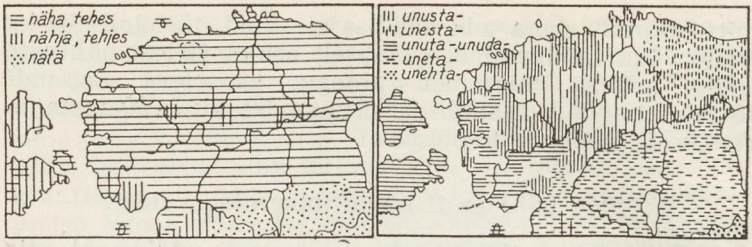

2. *jooseb ~ jooksid.*

A. Tr.: L. Talur. Õig. Joxſep; Müller ioxma (143, 14), erraioxma (255, 19); Stahl johxen, johxnut, johxma (Anf. 84); Göseke johxma (Man. 207, 275); Plakat a. 1697 jookſma; Helle jookſma (KA, 100), jookſma, joosta (KA, 34), jooſeb (KA, 368), jookſeb (KA, 384).

B. P. 1739: a) joſeb (2. Moos. 13, 5; Paar. 1, 20), joſewad (Hiiobi 21, 10); — b) jookſid (2. Saam. 15, 1).

Praegustes eesti murretes, niihästi põhjas (*jôsma* : *jõzèn*; peale Kirde-Harju ja Viru ning Ida-Tartumaa, kus *juoksma* : *juŏksèn*, *jõksma* : *jõksèn* jne.) kui ka lõunas (*jõ̀skma* : *jõzè*) esineb peaaegu üldiselt ses sõnas analoogiline *-s-* (pro *-ks-*), mis lähtub kujudest nagu *jõs-tud*, *jõs-takse*, *jõs-ti*. See esindus on nähtavasti väga laialdane olnud juba XVIII s. alguses ja seda on arvestanud ka piibli esimene tõlge.

Kahesugune esindus on seda enam mõistetav, et veel tänapäevgi vanem *ks*-line esindus (*juoksma* : *juŏksèn*) ulatub murdeis ida poolt kitsa siiluna läbi Kirde-Harju ranna-alade kuni Tallinnani.

3. Sõnaalguline *h*.

A. Tr.: Lelow heytka, allaheyt[mine], isikunimedes aga kõikuvalt hallikur ~ allykur, Hullimulli ~ Willymulli (EK II 147); Wanradt-Kõll porkwhawd (4, 6-7), pörkwhawdan (1, 25), haykus (1, 23-24), heddas (8, 25), heneſe (9, 25), höe 'hea' (1, 13; 5, 12); Müller heñeſa hedda (86, 17), hallaſtama (196, 18), hulck (30, 17), Hañide (282, 15), harrendama 'julgema' (205, 32), Hiwolicko nick Henge willetzus (256, 33) jne., isegi holkidde pœl (65, 12), Hœl (126, 10), Haſanat (251, 31), Hallik (27, 14; 42, 5), errahupputama (264, 15), hægkama (244, 18), hultza 'uulitsa' (317, 26) jne., kuid juba Juxſe (203, 11) ~ iuxſe (195, 8), alwemb (219, 18), vlleserratama (277, 11), oitzeb (211, 2), ahilade (239, 33);

Stahl hanneſt, hebbendama, hedda, hellitan, heh 'hea', hend, hahh (Anf. 7, 38, 61, 68, 86, 95, 106 jm.), höitzwat (LSp. 219), isegi hallick (LSp. 197), hajama (Anf. 95), Hölck (Anf. 119), hexituſſet (LSp. 221), Hiwwat 'ivad' (LSp. 658), Hulitzade (LSp. 656), hammo (HuH III, 245) jne., kuid siiski juhx (Anf. 68), alpat (LSp. 16), ahilat (Anf. 77); Göseke henneſſe (Man. 126), hirne kaun (Man. 366), huiſck (Man. 191) jne. kõrval koguni hallik (Man. 149), haiama (Man. 169), hexitus (Man. 249), haggan (Man. 256), huulitz (Man. 173, 201) jne., kuid juba emmarick (Man. 369) ~ hemmerdama (Man. 377), Abbras ~ habbras (Man. 148); Hornug tarvitab isegi Höövl 'õel', Hölus (Gr. 6), Herk (Gr. 36), Hauk 'auk' (Gr. 30), hörn (Gr. 20), häddal 'heinaädal' (Gr. 12), Hallikuid (LÖ, 9), hekſinud (LÖ, 131); UTest. 1715 haige (Vil. 2, 26), hä (Rooma 1, 32), Häddaſid (Joh. ilm. 22, 18), Hoidke (Luuka 20, 46) jne. kõrval ka alwaks (Vil. 2, 30), ukkutaſid (Ap. T. 17,8), ennaſt (Jak. 3, 16); Helle habbe, haewastan, häbbi, häddal (KA, 90), hagganad, hais, hallikas (KA, 91), helle (KA, 93), hölm (KA, 94) jne. kõrval ämmarik, ärras (KA, 84), alv (KA, 85), ang, =e, ang, =o, ankima (KA, 86), auduma (KA, 87), ellaste (KA, 89), iis (KA, 98), illiting (KA, 99), owama (KA, 151), ulkuja (KA, 196), ook 'hoog' (KA, 403) jne.

B. P. 1739: *haistma, hea*; *alv ais, õlm.* a) haistis ... aiſo (1. Moos. 8, 21), head (Rooma 2, 10), Häddaliſſed (Laul 22, 27), hulga (2. Aja 32, 7), haan=palgiks (2. Aja 34, 11), hüdis (2. Kun. 23, 16), happo (2. Moos. 34, 25), koguni hallika wet (4. Moos. 19, 17), hagganad (Jes. 17, 13), häddaliſſe rohho peäle (Laul 72, 6); — b) alw (Laul 12,5), alwaks (Jes. 8, 23), ulede al (Laul 140, 4), aiſo (1. Moos. 8, 21), raius ied ärra (2. Aja 14, 2), öiskaſid (Koht. 15,14), öiska (Sak. 2, 14), ölmas (Hag. 2, 12), oigamiſſe (Laul 22, 2), ukkutaſid (Ap. T. 17, 8), elleda=punnaſe (2. Saam. 1, 24), ellaste (ib.), iteſt 'hiitest' (2. Aja 34, 3), ulkuma (2. Saam. 15, 20).

Juba Thomas Hjärne, „Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte", lk. 2 teatab a. 1622: „denn mehrentheils Ehsten lassen das H, im Anfang eines Wortes aus". Sõnaalgulise *h* puudumist rahvakeeles nimetavad oma grammatikais ka Göseke (Man. 4), Hornung (Pärnu- ja Läänemaa kohta, Gr. 3—4) ja A. Thor Helle (KA, 2). Selle kao algeid võib aga märgata juba XVI s. algul, vähemalt Läänemaal (vt. ülal Lelow' keelendeid!). Laialdase *h*-kaoga põhjaeestis on muidugi seletatavad *h* kõikuv tarvitus sõna algul Mülleril, Stahlil ja Gösekel ja *h* kirjutamise ületaotlused samadel autoritel.

Põhjaeesti murrete enamikule omaseks saanud *h*-kaolist esindust kaldubki piibli esimene tõlge suurel määral arvestama, kui ta sagedasti jätab sõna algul *h* märkimata, sel viisil kirjakeele eelnevast traditsioonist väga tunduvalt kõrvale põigates ja olulisemais joontes Helle vastilmunud sõnastiku radadele astudes.

4. *unustama.*

A. Tr.: Müller erraunnutama (140, $_{9}$), vñutab (142,$_{33}$); Stahl unnustama (Anf. 123); Göseke unnuma / unnutama / unnustama (Man. 426); Helle unnustama (KA, 197).

B. P. 1739: ei unnusta (5. Moos. 6, $_{12}$), Ärra unnusta (Laul 74, $_{23}$).

XVII s. traditsioon kõigub selle sõna suhtes lääne- ja keskeesti vahel, kuna piiblitõlge Helle mõjul opteerub viimase, ida-läänemaalis-harjulis-järvalise teisendi kasuks.

5. *põrmand ~ põrand.*

A. Tr.: Müller se Maa (: echt Pörmande :) pæl (155, $_{26}$); Göseke pormand ~ pörmand (Man. 147, 159, 322); Hornung Pörrand ~ pörmand (Gr. 15); Helle pörmand (KA, 160).

B. P. 1739: a) gen. pörmando (Pel Võõr. Jum. 19), pörmand (Her. 40, $_{18}$); — b) pörrandust (1. Kun. 7, $_{7}$).

Sõnast *põrand* on *m* kadunud peaaegu kõigist põhjaeesti murretest, maha arvatud väheldaste maa-alade vanema rahvapõlve keel Kirde-Eesti rannaribal (Kuu neemed, Hlj looderand, VNg mõned rannakülad, Vai), kus veel kuuldub *permant.* XVII s. lõpul ja XVIII s. algul on vististi *m* kadu ses sõnas olnud eP-s juba õige laialdane ja sellele on osaliselt siis tuginenud ka piibli keel. Et kirjakeele traditsioon aga tundis peamiselt kuju *põrmand*, mida tol ajal veel, praegusest enamal määral, võis kuulda ka rahvakeelest, nimelt Tallinnast idapoolsel rannikualal, tekkiski kõikuvus selle sõna tarvituses.

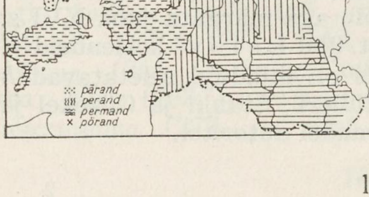

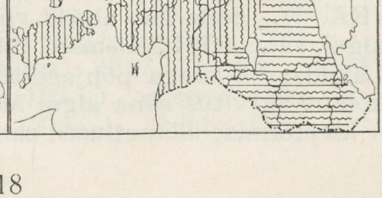

6. *sui, tui.*

A. Tr.: Müller Suwwo Liñokeſze (282, 4); Stahl Suwwe (Anf. 114), duwikenne (Anz. 120, g. Duwikeſſe (LSp. 556); Göseke Süw, Süwwe (Man. 384), metztuiwi (Man. 339), Tuwikenne (Man. 409); Hornung Suwwi / alicubi, Sui (Gr. 53); UTest. 1715 Tuikesſe (Matt. 3, 16); Helle ſui (KA, 180), tui, tuike (KA, 191).

B. P. 1739: ſui (1. Moos. 8, 22; Laul 74, 17), tunke (Saal. Ül. L. 5, 2), tuikesſe (Matt. 3, 16; Saal. Ül. L. 4, 1).

Vanemad *v*-lised keelendid *suvi, tuvi (tuuvi), tüvi* on praegu — suurtes joontes — omased Kirde-Harju rannale, Virule (eriti idaosale), Ta-le ja eL-le, kuna lääne pool esinevad *tui, sui, tüi.* Kirjakeele *v*-liste keelendite kõrvale sigib juba Hornungil ſui, UTest. tarvitab tui. Nähtavasti on *v* kadu toimunud peam. XVII s. teisel poolel eP läänepoolmikul, mille murret arvestab ka Helle ja piiblitõlge.

7. *ja- ~ jä-.*

A. Tr.: Müller iagkanuth (193, 10), Jano (62, 19); Stahl jagkema (LSp., 448), Janno (LSp. 664), Göseke jaddo ~ jadda 'jada' (Man. 126, 136), janno (Man. 163), jaggo (Man. 372), jamſima (Man. 262, 274), kuid jätko (Man. 377); Hornung Janno (LÖ, 62); UTest. 1715 jaggab (Luuka 11, 22), jatkata (Matt. 6, 27); Helle jaddad, jaggama, jakſan (KA, 97), jamſima, jandama, janno, jatkuma, jaurama (KA, 98), kuid jäggelema (KA, 96), jätkama (KA, 97).

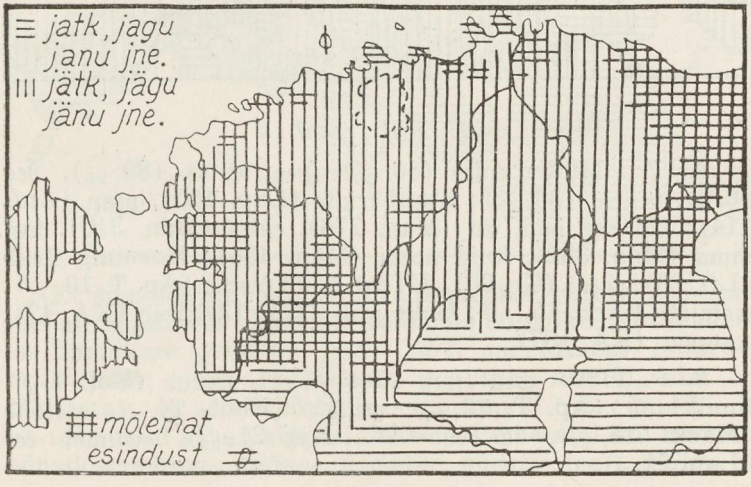

B. P. 1739: a) jamſima (Ap. T. 26, 24), jaggab (Luuka 11, 22), jaetakſe (Hes. 48, 1); — b) jätkas (Ap. T. 20, 7).

Häälikumuutus *ja-* > *jä-* on teatavasti teostunud praegustes põhjaeesti murretes väga laialdasel alal, nimelt saartel, Läänemaal, Põhja-Pärnumaal, Harjus, Järvas, Virus (peam. läänes), Põhja-Viljandimaal ja Tartumaa loodeosas (vt. kaarti!). Selle muutuse alged ulatuvad juba XVII s. teise poolmikku ja XVIII algusesse, nagu seda Göseke, Helle ja piiblikeel atesteerivad.

8. *loe-, koe-, koutud, noad.*

A. Tr.: Müller loehme (70, 27; 121, 4 jne.), loetuth (105, 4); Stahl löen (Anf. 86) [= lo-en, vrd. käuksе = käukse, kahte silpi lugedes!), noaſt (Anf. 90); Göseke toet (Man. 458), luggema, loema (Man. 279), ſuddoma, kooma (Man. 460), koijet palmitzema (Man. 402); Hornung loen, joen (Gr. 85), gen. Toe (Gr. 9); Helle noaga (KA, 406).

B. P. 1739: loete (Jes. 1, 15), koe ja loimega (Koht. 16, 14), koutud (2. Moos. 39, 27), noaga (Jes. 7, 20).

Kirjakeele traditsiooni jälgedes ja vastavalt vist tolgi ajal laialdasele lääne-eestilisele ja lõunapoolsema põhjaeesti pruugile tarvitab siin piibelgi *o*-lisi keelendeid.

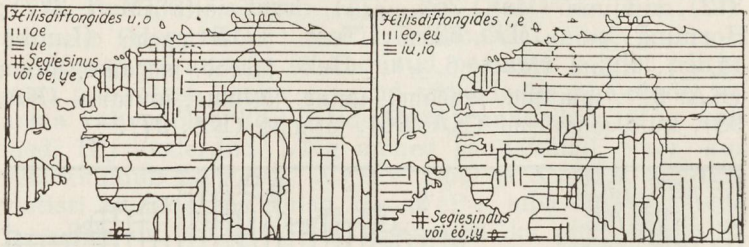

9. *seub, peab.*

A. Tr.: Müller ealeß (86, 30), peo teuwß (89, 25), pea 86, 3), peaxin (86, 15); Stahl teulle (LSp. 185), pean (Anf. 114); Göseke igka, Ea (Man. 276), ealeß (Man. 310), teotama (Man. 362), kuid ſiotut (Man. 436); Hornung Teub (LÖ, 26), ei eal (Gr. 90); UTest. 1715 ſeotud (Ap. T. 10, 11), teotaſid (Mark. 15, 29); Helle ſeale (KA, 12), ſeub (KA, 47), teotama (KA, 187).

B. P. 1739: Seu kinni (Jes. 8, 16), ſeutud (Kol. 4, 3), kinniſeutud (Ap. T. 10, 11), peuſje (Koht. 14, 9), teotaſid (Mark. 15, 29), ſa peab (1. Aja 21, 22), wannal eal (Laul 71, 9).

Kirjakeele traditsioonile ja põhjaeestilise rahvakeele vist tolgi ajal lääne- ja lõunapoolsemale tarvitusele vastavalt tarvitab siin piibel *e*-lisi keelendeid.

10. *pea peäl, pealik.*

A. Tr.: Lelow riſſiti peſ, Wanradt-Kõll peeſ (2,5 jm.), Müller Pee (9,20 jm.), Pœhallick 'peaallikas' (223,13), pœſ (33,22; 1155,8 jm.), NB peale (175,11), Turu K. pääll (VKVM 18,12 jm.) ~ päll (ib. 29,21), Stahl peh (Anf. 70), pehl (HuH III, 47, LSp. 53 jm), Vigäus päl (VKVM 74,17 jm) ~ päll (ib. 85,31), Göseke peh (Man. 263 jm.), pehl (Man. 111 jm.), Hornung Pä (Gr. 54), pääl (Gr. 9), päle (LÖ, 4), UTest. 1715 Pää-Lae Aſſe (Mark. 15,22), n. pl. Pääd (Joh. ilm. 9,17), pääl (Rooma 1,32 jm.), Helle pea peäl (KA, 155), pea ~ pä (KA, 80), peälik (KA, 155).

B. P. 1739: Pea peäl (1. Moos. 48,14), Pea (1. Mak. 11,17), ſo Pea peal (2. Saam. 1,16), tuliſpä (Jes. 5,28), peal (Juud. 1,5; 4. Moos. 11,31), peäle (2. Kun. 19,23; Juud. 1,3; 2. Aja 32,6) jne., pealik (1. Moos. 26,26), pealikfud (1. Aja 28,2), ſõapealikfud (2. Aja 32,6).

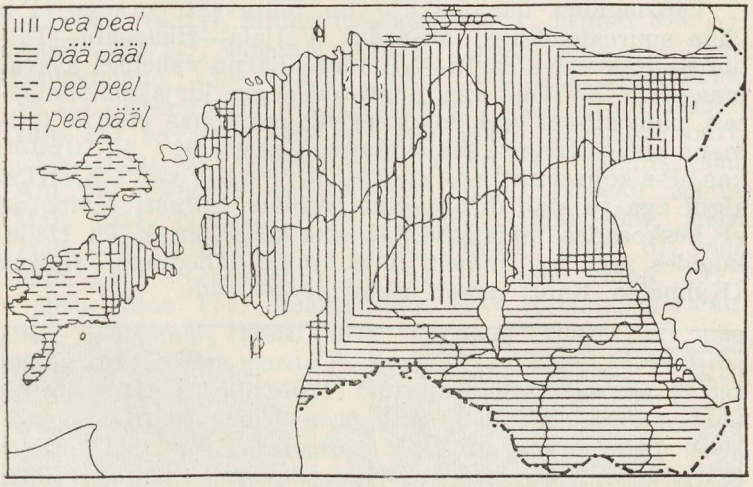

Et sõnadel *pea, peal* tugevaastmelised vormid esinevad kas ainuliselt või vähemalt valdavas enamikus (rahvakeeles harilikum *peäɒeɢa peäle, päle*, haruldasem *peäɒeɢa, peälė, pälė*; siiski *peälakkuĭti, peälispū, peälik*), siis on mõistetav, et selles sõnatüves muutus *ä* > *ea* (*ia, iä,* ...) on toimunud eP-s palju laialdasemal maa-alal kui muudes sõnades (*vääna-, kääna-, pääsuke, päästa-* jne.), näikse ju

diftongistumise lähtekohaks olevat tugev aste (vrd. murdeti vahekorda: Nis *eàrez* : *ärevaza*, Var *moà* : *mäni*). XVII s-l näikse see muutus põhjamurrete enamikule veel tundmatu olevat, kuigi tõenäoliselt Tallinna ümbruses võidi juba XVI ja XVII s. vahetusel teatud määral kuulda diftongilist häälдust, nagu tõendab Mülleril haruldane (vist ainuline) juhtum peale. Ka UTest. 1715. a. tarvitab rohkem *ää*-list kuju, harva *äa*-list (trükiviga?). Kuid XVIII s. esimesel kolmandikul paistab diftongiline häälдus vähemalt Harjus olevat nõnda üldine, et Helle seda eelistab oma grammatikas ja piiblitõlkeski.

11. *seäl.*

A. Tr.: Lelow ſzedt [= ſzelt] ; Wanradt-Kõll ſeel (4, 15; 6, 2 jm.); Müller ſœl (85, 28 jm.); Turu K. ſull (VKVM 29, 3 jm.); Stahl ſehl (HuH I, 44, LSp. 53 jm.); Vigäus ſäl (VKVM 74, 17 jm.); Göseke ſehl (Man. 155); Hornung ſäält (Gr. 87); UTest. 1715 ſääl (Ap. T. 22, 5 jm.); Helle ſeäl (KA, 174).

B. P. 1739: ſeäl (4. Moos. 9, 6; Hag. 2, 14), ſeält (Juud. 1, 4 jm.).

Diftongiline häälдuskuju on teatavasti praegu eP-s väga suure levikuga, asenedes Valjala—Haapsalu—Tallinna—Rakvere—Tartu—Viljandi—Pärnu vahelisel avaral maa-alal. XVII s-l aga, nagu tolleaegne kirjakeel tunnistab, näib eP-ski veel domineerivat ses sõnas pikk *ä* (viimane küli diftongist sekundaarsem, sest *seàl* < **siγällä*; kas eP-s kohati mitte **siγällä* > *siål* | > *sål* > *siål?*). XVIII s. algul aga paistab diftongiline häälдus kiiresti levinevat eP keskosades, mida arvestab oma keeles ka A. Th. Helle, kuuldes seda ms. nimelt Jüris, mille läheduses, Juurus (Kuimetsa, Kaiu) esineb praegugi *seål, siål.*

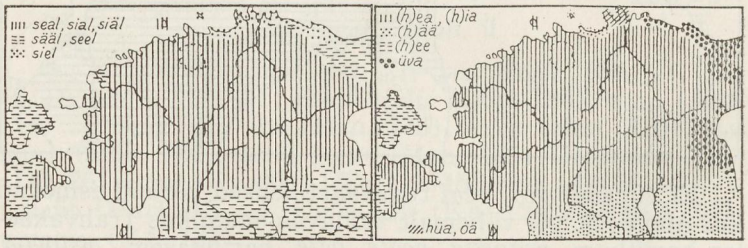

12. *hea.*

A. Tr.: Wanradt-Kõll hee[s]tu (4, 3), höe [loe *höä?*] (1, 13; 5, 12); Müller hee (38, 29) ~ hœ (76, 15 jne.); Stahl

heh (Anf. 68), meeleheh (HuH III, 82), hehx (LSp. 38); Turu K. hää (VKVM 21, 9); Brocmann-Fabricius a. 1638 hehſti (VKVM 67, 5); Vigäus Hea (VKVM 79, 19), Heal Aial ib. 85, 14), heä (ib. 87, 19), häat (ib. 76, 28); Göseke heh (Man. 222); Hornung hä (LÕ, 3, Gr. 54); UTest. 1715 hä (Rooma 1, 32 jm.), hää Melega (Ap. T. 17, 11); Helle hea ~ hä (80, 92).

B. P. 1739: hea (Juud. 5, 17; 2. Saam. 1, 26; Koht. 19, 6 jm.), head (Matt. 6, 1; 1. Moos. 26, 29), heaſte (Hiiobi 38, 37 jm.).

Ka hääldus *hea* (< | *höä* < *hüvä*) polnud XVII s-l veel kaugeltki nõnda laialdane kui praegu (vt. kaarti), olgugi et diftongi kirjakeeles tunneme juba XVI s. algul Wanradtil ja XVII keskel Vigäusel. Seski sõnas vist eP-s *hüvä* > *hää* (| > *heä?*) | > *hå*, mis viimane eP keskosades diftongistumise teel andis XVIII s. alguseks *heå*, *eà*. Viimane teisend pääseski Helle mõjul kirjakeelde.

13. *mõek, mõet, võeras, põesas,* kuid *rõõm, põõn.*

A. Tr.: Lelow remu [= rõõmu]; Wanr.-Kõll röem [= rõõm] (4, 15), Müller woyras (195, 3), wöyraſt (63, 11), wöhralt (63, 21), Möyka kſ (175, 12), möick (256, 29), ilmaerramoitmatta ello (45, 6), röim (38, 28), röymuſtama (38, 25), röhmu kaas (9, 25), roymu (133), Stahl wöhrat (LSp. 11), heerotaxe (LSp. 80), gen. möhto (LSp. 185), part. möhka (LSp. 217), röhmuſtama (LSp. 11), wöhras, röhm (Anf. 59); Vigäus mök (VKVM 85, 29); Göseke wöhras (Man. 154), höerima [= ? hõõrima] (Man. 69), möhck (Man. 374) ~ Möeck [= ? mõõk, ? mõek] (Man. 6), röhm (Man. 284) ~ Rööm (Man. 284) ~ Röem (Man. 194), ~ Roim (Man. 177), Röhmo (Man. 194), röemuſtama (Man. 194), röhmſamb (Man. 194), ſöeremet (Man. 192), ſöhz (Man. 141), ſoeſtra mariut [= soostra marjad, ? sõõstra m., ?? sõestra m.] (Man. 152); Hornung Wöras (Gr. 7), Rööm, Römus (Gr. 9), Möök, gen. Möga (Gr. 20); UTest. 1715 Moöka (Matt. 26, 51), wöras (Matt. 25, 43), röömſaks (Joh. 20, 20), höruſid (Luuka 6, 1); Helle moöt, moök, moötma (KA, 141), woöras, woögas [= võegas] (KA, 212), poöſas (KA, 161), höruma (KA, 94), pöön, rööm, römus, röösk (KA, 169).

B. P. 1749: a) moök (1. Aja 21, 12; 2. Saam. 1, 22; Juud. 7, 14), moöga (Hes. 24, 21), moödo (1. Aja 28, 14), woöras (4. Moos. 9, 14; Matt. 25, 43 jm.), woörad (1. Aja 29, 15; Jes. 1, 7), poöſad (Hiiobi 40, 22), poöſaste (Jes. 7, 19); b) rööm (Jes. 8, 6), römuks (Jes. 8, 6), röömſaks (Joh. 20, 20),

rönnus (1. Aja 29, 9), pönna (2. Moos. 37, 12), pönnab (1. Kun. 7, 28).

Võimalik, et Mülleril grafeemid öi, öy, oy, oi on loetavad ęe (õe), sest grafeeme oe, öe oleks ju alamsaksa ortograafia põhjal võidud lugeda ō, ę̄ (oo, õõ), vrd. samal autoril fuelnut = kuulnud (7, 9), Öeh (13, 1); piibli grafeem oö on loetav kas ęę või ęe. Nagu Müller ja osalt Göseke atesteerivad, esines ę̄ diftongistumist juba XVI ja XVII s. vahetusel Tallinna ümbruses ja XVII s. keskpaiku, vist vähemas ulatuses, Läänemaal. XVIII s. algul aga, nagu UTest. ja P. 1739 keel tunnistavad, oli diftongiline hääldus eP keskosades, vähemalt teatud sõnades (ęe levik on praegugi eri sõnus erisuurune), juba niivõrd laialdane, et seda, Stahli ja Hornungi eeskujust hoolimata, tuli pühakirja tõlkesse võtta.

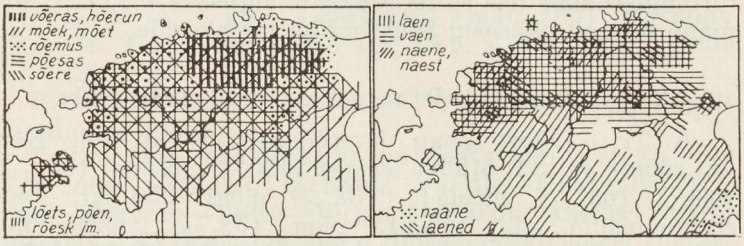

14. *laenama, vaenlane.*

A. Tr.: Müller Wainlaßet (188, 13), Wainlaſte (200, 26), Stahl lainama (Anf. 85), wainlane (Anf. 55), wainlaſede (HuH I, 56), wainlaſet (LSp. 85), Göseke lainama (Man. 145), wain (Man. 168), wainlane (Man. 185), Hornung waenlaſſi (LÖ, 27), laenama (LÖ, 27), UTest. 1715 Waenlaſed (Joh. ilm. 11, 5), Helle waenlane (KA, 199), laenama (KA, 126).

B. P. 1739: waenlane (Jer. 30, 14), waenlaſed (Laul 44, 6), laenab (2. Moos. 22, 13).

Neis sõnades *ai* traditsioon murdub juba Hornungil. XVIII s. algul näikse *ae* olevat eP keskosades juba nõnda laialdane, et UTest. ja Hellegi selle uuendusega ühinevad.

15. *laened, naene.*

A. Tr.: Müller Perrenayne (282, 16), Nayne (47, 16), öy Layne (209, 3), Lanet (299, 7); Stahl Naine, naiſeſt (Anf. 128), Lahn, lahneſt (Anf. 129); Göseke naine (Man. 462), lahn (Man. 466); Hornung Naene g. Naeſe (Gr. 16), Naiſe

jure (LÕ, 127), Merre Lane ſaarnane (LÕ, 91); UTest. 1715 Naeſi (Ap. T. 22, 4), Naene (Luuka 7, 37), Naeſt (Luuka 7, 44); Helle naene (KA, 143), laene (KA, 126).

B. P. 1739: laened (Jes. 48, 18), naene (Luuka 7, 33), naeſele (1. Kun. 9, 16), naeſt (Luuka 7, 44), naeſi (Koht. 16, 27).

Siingi otsustavad, nähtavasti Harju murrete mõjul, Helle ja piiblitõlge uuemate keelendite *naene* ja *laened* (pro *naine* ja *lained*) kasuks, mille eelistamist osalt märkab juba Hornungil.

16. *käe ~ kää, väe, jäetud, nääd, öölda.*

A. Tr.: Müller Kæeſt (238, 19) ~ Kæddeſt (238, 22), Kæet (200, 2), Wæe (171, 19 jne.), næmat neexſit (328, 12), næme (255, 17); Stahl nehn (Anf. 112), mehjeſt (Anf. 41), wehjeſt (Anf. 80; LSp., 447), Mehjet (LSp., 207), keddet (HuH, I, 31) ~ kehdt (HuH, II, 147); Göseke wehieſt (Man. 264 jm.), mehie harri (Man. 388), kehie raud (Man. 216 jm.); Hornung Käe (Gr. 51), nään (Gr. 85), nääſſin (Gr. 86), Söe (Gr. 50), Mä (LÕ, 6); UTest. käes (Matt. 6, 5), nääb (Matt. 6, 4), ei nä (Matt. 6, 18), Mä (Matt. 28, 15) Helle käe (KA, 15), käega (KA, 104), wäe (KA, 15), nään (KA, 143).

B. P. 1739: a) käes (Matt. 6, 5; Joh. ilm. 5, 1 jm.), wäega (2. Aja 14, 8), jõawäega (Laul 44, 10), mahhajäetud (Jes. 7, 6), mäe (Jes. 8, 18); — b) kä 'käes' (5. Moos. 17, 18 jm.), nääb (Matt. 6, 4), ei nä (Matt. 6, 18), nään (1. Moos. 9, 16), öölda (Esra 4, 8), ööldud (Luuka 2, 20).

Kõikuvus vanema *äe* ja eP-s juba vist laialdaselt levineva uuema *ää* vahel, mis märgatav juba XVII s-l, kestab ka Hellel ja piiblitõlkes.

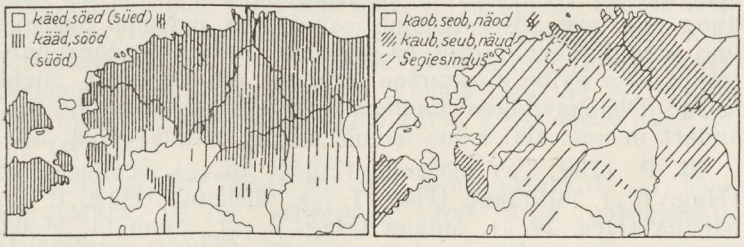

17. *näo ~ näu, mao, jaust, teud, seutud.*

A. Tr.: Müller peo tews (89, 25), tegko ſiddes (328, 3), Maokeſte (281, 32); Stahl errafaun (LSp., 446), teulle

(LSp., 185); Göseke ſiotut (Man., 436), teotama (Man., 362); Hornung taun (Gr., 85), taotud (Gr., 85), Teud (LÖ, 26), ärrakaub (LÖ, 120), Teodega (LÖ, 135), ſeotud (Gr. 85); UTest. 1715 Näul (Mark. 16, 12); Helle näoto (KA, 143), teo (KA, 17), Ma ſeun (Ka, 47), jao (KA, 97), ka=utama (KA, 110), la=utama (KA, 129).

B. P. 1739: a) näul (Mark. 16, 12), jauſt (Koht. 18, 1), ärrakautand (1. Kun. 11, 16), nende teud ei kau (Siir. 45, 48), wäljalautamas (2. Moos. 37, 9), teud (1. Saam. 2, 3), ſeutud (Kol. 4, 3); — b) mao kohhal (1. Kun. 7, 20), ſilma=näo poleſt (Kor. 5, 12).

Kõikuvus *ao, äo, eo* ja *au, äu, eu* vahel, nähtavasti suurema kalduvusega *u*-liste teisendite kasuks, jätkub XVII s-st XVIII algusessegi. Omaaegne rahvakeel pole vist suutnud siin tarvitust emmale-kummale poole otsustavalt kallutada.

18. *saanud, pidanud, rääkinud, tulnud, katnud, kannud, läkitanud; läind, eland, lõppend, põgenend.*

A. Tr.: Lelow ſanudt, kannatanut jne.; Wanr.-Kõll aſtnut, kannatanut, ſündnüt jne.; Müller iehnut, olnuth, ſündinut, paiatanut jne.; Stahl andnut, towotanut, errakaddunut jne.; Turu K. öttelnut, ſündynött jne.; Vigäus läinut, langenut, leckitanut jne.; Saar. Käs. keünut, öppenut jne.; Göseke keinut, olnut jne.; Forselius (Kat. 1694) kaitſnud, teninud jne.; Hornung teinud (Gr. 104), nähnud (Gr. 110), olnud (Gr. 72), ſanud ~ ſaand, piddanud ~ piddand (Gr. 76), kuſtutanud ~ kuſtutand (Gr. 81), nähnud ~ näinud ~ näind, üttelnud ~ üttelnud (Gr. 86), luggend (Gr. 69), holind (LÖ, 11) jne.; UTest. 1715 laſknud, ſündinud, tulnud, teninud, magganud jne.; Helle „Das Supinum kan bey allen verbis eine contraction leiden durch Ausstossung des u aus der Endung nud, als: Walmiſtanud walmiſtand, pudunud puudnud und pudund. Teinud teind; es sey denn, dass viele consonantes in eine sylbe zusammen kämen, als: hoidnud, nicht hoidnd. Die 2 sylbigen machens vom ersten Infin., ma verändert in nud, als: wima winud, müma, münud“ (KA, 35).

B. P. 1739: a) piddanud (Hiiobi 23, 12), ärralaggunud (Hag. 1, 4), läkkitanud (Hag. 1, 12), üllejänud (Hag. 1, 12), pannud (Hes. 24, 8), kannud (Hag. 2, 19), ſanud (4. Moos. 11, 23), kuulnud (Sak. 1, 4), katnud (Hiiobi 23, 17), ſüllitanud (4. Moos. 12, 14), langenud (2. Saam. 1, 4), ärratulnud (4. Moos. 9, 1), räkinud (ib.), tonud (4. Moos. 9, 13), läinud (ib., 9, 19), ſurnud (2. Saam. 1, 4), teinud (Jos. 10, 1), annud (Jos. 10, 19), woinud (2. Aja 32, 13), üttelnud (ib. 32, 12); —

b) elland (Hiiobi 18, 20), ärrotagganend (Hiiobi 23, 12), ärraſöppend (Hiiobi 23, 17), hoſind (Sak. 1, 4), woind (Hes. 24, 7), läind (4. Moos. 9, 22), ärrapöggenend (2. Saam. 1, 4).

Kuni peaaegu XVII s. lõpuni kindel *-nud*-lõpu traditsioon lööb Hornungil kõikuma sajandi loodel eP rahvakeeles levinema hakkava sisekaolise *-nd* mõjul. Nagu erisugune tarvitus Hornungil, Hellel, piiblis ja hilisemailgi autoreil [2] näikse tõendavat, kadus *u* esialgu ainult teatud foneetilistel tingimustel, *-nud* silbi rõhust ja esimese silbi pikkusest olenevalt. Põhjaeesti praeguste murrete enamikus on aga *-nd* levinenud kõigisse asendeisse.

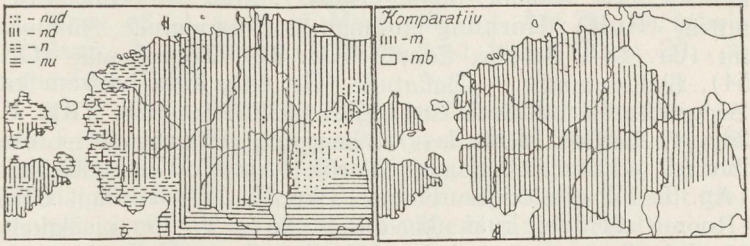

19. *vanem, vanemad, vihasem, vihasemad.*

A. Tr.: Lelow p[a]rramal; Wanr.-Kõll enemb (4, 7), parambal (1, 8), förkembaſt (8, 22); Müller enamb, enambille, ſuhremb, ſuhremba, parembaſti, illoſamb, kallimb, forgembat, magkeſamb ~ magkeſam, kuid tümema, forgemall, wægkewamaſt jne.; Stahl alati ennamb, wehhēb, parramb, parrambal, kibbedamb, ſügkawambel jne.; Vigäus paramb, wanambat, ollembal, kuid änam, kaugema; Göseke alati wannamb, parrambal, kibbedamb, awwarambax; Hornung sõna lõpul alati -mb (ſuremb, ſüggawamb), sõna sees alati m (parramal); Stokh. Käs. parremb (Luuka 5, 39), wäggewamb (Luuka 3, 16), kuid parramad (Luuka 12, 7); UTest. 1715 ſuremb (Mark. 9, 34), Hölpſamb (Mark. 10, 25), kuid ſuremid (Joh. 14, 12), pahhamal (Mark. 10, 37), Wannamad (Joh. 9, 2); Helle alati -m, -m- (KA, 21).

B. P. 1739: (alati -m, -m-) ſurem (Mark. 9, 34), hölpſam (Mark. 10, 37), wannemad (Joh. 9, 2), wihhaſematte (Rooma 3, 13) jne.

Põhjaeesti keskel (Müller!) ja läänes (Vigäus!) juba

[2] Vt. selle kohta E. Trinkman-Elisto „-nud ja -nd partitsiip Hornungist Masinguni", EKA 63.

XVII s-ks algust saanud komparatiivi *m* levik oli nähtavasti XVIII s. teisel veerandil eP läänepoolmikul igas asendis valitsevaks saanud, mispärast ka Helle ja tema mõjul piiblitõlgegi otsustavalt opteerusid *m* kasuks.

20. *i*- ja *de*-pluural.

A. Tr.: Müller Lapſille (335, 23), Keuſis (81, 16), Lapſiſt (313, 30), Puihſt (76, 4), pagkanaile (8, 19), wanambille (6, 11), Wanambiſt (261, 7) jne., kuid juba Wayſtele (14, 20), Inimeſtele (15, 2), wayſte Inimeſtelle (63, 17); Stahl neile Wannambille (LSp. 720), wainlaſille, neile waiſille, neiſt wannambiſt, neiſt hauduſt, lapſille (HuH), kuid ka errawallitzetuttelle (HuH); Hornung Jummalille, Jummalulle, Jummaliſt (Gr. 13), Seppile, Seppiſt (Gr. 31), Monningulle (Gr. 54), Wallatummile ~ Wallatuile (Gr. 44), kuid harvem ka Seppadelle (Gr. 31); UTest. 1715 weikille ja ſurille (Ap. T. 26, 22), Paeluſt (Joh. 2, 15), Pagganile, Kunningile (Joh. ilm. 10, 11), neiſt auſamaſt Naeſiſt (Ap. T. 17, 4), Mehhiſt (Ap. T. 17, 12), keiges Paigus (Ap. T. 17, 30), öigil Oſſil (Rooma 11, 21), kuid Judaliſtele (Ap. T. 18, 5), Laſteks (1. Joh. 3, 1), Koggoduſtele (Joh. ilm. 2, 7); Helle Jummalatteſt ~ Jummalaiſt ~ Jummaliſt (KA, 12), ſiggule, wannemile, neileſinnatſile (KA, 10), riistuſt, liikmiſt (KA, 11), innimesſiſt ~ innimesteſt, rinduſt ~ rinnuſt ~ rindadeſt (KA, 14), käsſiſt ~ kätteſt (KA, 15), lambuſt ~ lambaiſt ~ lammasteſt (KA, 18) jne.

B. P. 1739: a) neiſt kranati-ounuſt ja wigi-marjuſt (4. Moos. 13, 23), neiſt noriſt mehhiſt (2. Saam. 1, 15), rippuſid puis (Jos. 10, 26), keigeſuggusiſt kalliſt riistuſt (2. Aja 32, 27), nahkuſt (2. Moos. 39, 34), neiſt aeguſt (1. Tess. 5, 1), niſuggusiks (1. Tess. 5, 12), neiſt üllemiſt (1. Mark. 11, 27), mehhiſt (1. Aja 19, 10), minno luiſt (1. Moos. 2, 23), kibbowitſuſt ... ohhakaiſt (Matt. 7, 16), neis asjus (Rooma 14, 18), ſe olli kunninga käſſil keikis asjus (Neh. 11, 24), wärrawis (Neh. 13, 19), tütriſt (Neh. 13, 25), ſuriſt kaupmehhiſt (2. Kun. 10, 15), kunningaiſt (2. Kun. 10, 15), öiekesſiſt (Ap. T. 14, 13), neiſt tühjaiſt asjuſt (Ap. T. 14, 15), päiwil (Hebr. 5, 7); — b) pagganattele (Hes. 22, 4), woörastele (Hes. 22, 7), weikistele kui ſuurtele (Ap. T. 26, 22), lasteſt (Esra 8, 15), linnadesſe (2. Mak. 6, 8), nomimistega (Esra 5, 15), raiadesſe (Koht. 19, 29), pühhadele (Rooma 15, 26), lasteks (1. Joh. 3, 1) jne.

Juba XVII jooksul on eesti kirjakeeles märgata *de*-pluurali tungi *i*-pluurali asemele ja see näikse XVIII s. alguses kiirenevat. Kalduvust esimest eelistada selgitagu

järgmised juhud, kus UTest. 1715 tarvitab veel *i*-pluuralit, P. 1739 aga *de*-pluuralit: weikille ja ſurille — weikistele kui ſuurtele (Ap. T. 26, 22), Pagganille — pagganattele (Matt. 10, 18), Kirjatundjiſt — kirjatundiatteſt (Mark. 7, 1).

21. *pööris, vaatis.*

A. Tr.: Müller kaibis (204, 29); Vigäus aſtiſs (VKVM, 80, 11), langis ib., 79, 18); UTest. 1715 langis (Joh. ilm. 8, 10), otis (Ap. T. 17, 16), töttas (Ap. T. 20, 16), Watis (Ap. T. 23, 1); Helle watas ~ watis, kelas ~ kelis, aitas ~ aitis, otas ~ otis (KA, 30, 80).

B. P. 1739: pöris (1. Aja 21, 20; 2. Aja 32, 2), näitis (1. Moos. 48, 3), watis (1. Moos. 26, 8; 1. Aja 21, 15), kaswis (1. Saam. 2, 21), kuiwis (1. Moos. 8, 7), langis (Koht. 20, 44), töttis (Ap. T. 20, 16).

XVII s-l ja XVIII s. algul oli esitatud sõnatüüpidel preteeritis *i*-tunnus põhjaeestis veel päris üldine. Praegu aga esinevad *keelis, pööris, lõppis, pääsis, õitsis, kuivis, kasvis, lendis* veel läänepoolseis, lõunapoolseis ja osalt idapoolseiski murretes, enam või vähem järjekindlalt.

Tüvevokaalide *a* ja *e* üldistus preteeritisse on kõige järjekindlam Kesk- ja Ida-Harjus, Järvas, Kesk-Läänemaal ja Lääne-Saaremaal.

II. Läänelised jooned.

Selles peatükis vaatleme piiblitõlke neid murdejooni, mis praeguste murrete valguses võiksid olla läänepoolsema päritoluga, olgu laiemas (ühiselt Harju, eriti Lääne-Harju, Läänemaa ja koguni saarte ja Pärnumaa) või kitsamas (ainult Läänemaa, ainult Lääne-Harju ja Läänemaa või ainult mõne muu kitsama läänepoolse maa-ala) ulatuses.

22. *kinni ~ kindi.*

A. Tr.: Müller kinni (5, 24); Stahl kinniſiddotut (LSp. 364), kinniſülgftut (LSp. 441); Göseke kinni (Man. 128); UTest. 1715 kinni (Matt. 26, 48; Mark. 14, 44); Helle kinni (KA, 113).

B. P. 1739: (harva) kindi (Jes. 52, 15), (harilikumalt) kinni (Matt. 26, 48; Mark. 14, 44; Luuka 22, 54), kini (Joh.. 18, 12).

See *kindi*-keelendiga väike kõrvalpõige traditsioonist on seda enam ootamatu, et Harjus ja üldisemalt Läänemaal esineb praegu *kinni, kinne,* muidugi erisuguseis

foneetilistes teisendites. Alles kaugemal läänes, Rid-s, Var-s, Tõs-l, Khn-s, Muhus ja Saaremaal kuuldub *kindi*. On vaevalt tõenäoline, et 200 a. eest keelend *kindi* oleks *kinni* asemel esinenud Harjus ja kogu Läänemaal. Isegi ainult Kesk-Läänemaa kohta ei saaks seda oletada, sest nimelt Vig-s ja Mär-l esineb vanem kuju *kiñni* (<**kindik*), kuna mujal kuuldub hilisem illatiivipärane *kiñni, kiñni*.

23. *vautama.*

A. Tr.: allawayodada (204, 18), allawajonut (87, 14); Stahl allawaotut (LSp. 541), wojoſit (LSp. 701), waḫotut (LSp. 698); Vigäus ſiſſe waḫonut (VKVM, 70, 30); Göseke waotama (Man. 162), waoma (Man. 379); Helle wa=utama (KA, 206).

B. P. 1739: wälja wautama (Hiiobi 24, 11), Wautagem (Laul 74, 8).

Selles sõnas praegu Harju lääneosale ja Läänemaale omane *j* kadu on nähtavasti õige laialdane olnud juba XVII s. keskpaiku ja teisel poolel (osalt Stahl *vao-*, Göseke ainult *vao-*). Selle pruugi on omaks võtnud ka Helle ja piiblitõlge, vastandina ida- ja lõunapoolsemale *j*-lisele esindusele.

24. *välk.*

A. Tr.: Müller ſe welkü (328, 17); Stahl walgk (Anf. 43); Göseke walgk (143); UTest. 1715 Walkud (Joh. ilm. 11, 19); Helle walk (KA, 203).

B. P. 1739: walk (5. Moos. 32, 41), walgud (Laul 77, 19; Joh. ilm. 11, 19), walgule (Hiiobi 28, 26).

See praegu kogu lääne-eestile (Jüris juba *välk*) omane *valk* pääseb kirjakeelde juba XVII s. teisel kolmandikul (idaeestilise keelega Stahlil) ja seda traditsiooni järgib ka piiblitõlge.

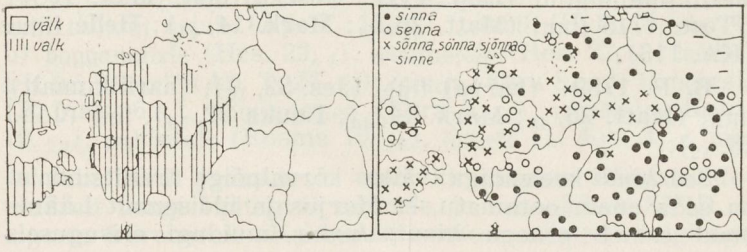

25. *sinna ~ senna.*

A. Tr.: Müller ſinna (8, 15; 84, 22 jm.); Stahl ſinna tullen minna (LSp. 379); Turu Käs. ſinne (VKVM, 18, 6); Göseke ſinna (Man. 42); Hornung ſinna (Gr. 87, 88); UTest. 1715 ſinna paiſa (Matt. 27, 33); Helle ſenna ~ ſinna (KA, 80, 175, 177).

B. P. 1739: ſinna (5. Moos. 34, 6; 2. Koht. 2, 8, 2, 20; Neh. 8, 1) ~ ſenna (4. Moos. 11, 35; 2. Kun. 2, 14, 2, 21; Hes. 24, 3; Ap. T. 26, 7 jm.).

Lääne-eestilise *senna* ja vahest ka läänelise *sõnna* (neid mõlemaid kohati esineb samas murdes kõrvu; viimast kuuldub *sinna* kõrval Jüris praegugi vanemal põlvel) mõjul kaldub piiblitõlge siin sagedasti kehtivast traditsioonist kõrvale, nagu Hellegi oma grammatikas.

26. *leikama.*

A. Tr.: Müller leickada (155, 20); Stahl leickan (Anf. 109), Göseke leickama (185), UTest. 1715 ümberleigatud (Vil. 3, 5 jm.), Helle leikama (KA, 129), leikus (KA, 130).

B. P. 1739: leikab (Laul. 141, 7), ümberleikamisſeſt (Ap. T. 10, 45), leikusſe (2. Moos. 34, 22).

Traditsiooni kohaselt tarvitab piibelgi sõna *lõikama* kujul *leikama*, mis praegu omane mandri põhja- ja kirdepoolsetele murretele (Jürist lääne ja lõuna pool aga *lõika-*).

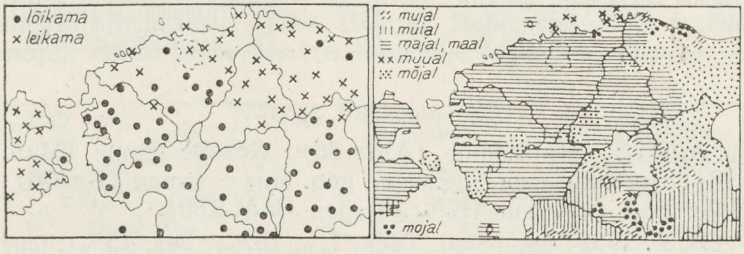

27. *majal* 'mujal'.

A. Tr.: Stahl Majal, majalt (Anf. 27), majalt (LSp. 581, 588); Göseke majal (Man. 105); Hornung mojal ~ majal, mojale ~ majale (Gr. 87); UTest. 1715 majalt (Joh. 10, 1); Helle maial (KA, 137).

B. P. 1739: maialt 'mujalt' (Joh. 10, 1).

Lääne- ja kesk-eesti murdeis on ses sõnas väga laialdaselt *u > õ > a (mujal > mõjal > majal, maeal, maal)*;

teisend *majal* valitses kirjakeeleski kogu XVII s. ja seda tarvitab ka piiblitõlge. Teisend *mujal* tungib kirjakeelde alles XIX s. lõpul, Hermanni grammatika mõjul, lõunapoolsemaist murdeist.

28. *mo* 'mu, minu'.

A. Tr.: Wanradt-Kõll ſynu (5, 6 jm.); Müller minu (8, 2, 16,21), minule (17,7 jm.), minull (247, 13); Stahl Münnuſt, Münnul (Anf. 6); Göseke münno, Sinno (Man. 33); Hornung Minno, mo, Minnule, mulle, Minnuſt, mooſt, ſinno, ſo jne. (Gr. 62); UTest. 1715 mo Köhhus (Joh. ilm. 10, 10); Helle mo, mulle, muſt, mult, ſo, ſulle jne. (KA, 25).

B. P. 1739: Ja üfski ei pea ſoga üllestullema (2. Moos. 34, 3), keik ſo ſodusſed ib. 34, 19), mo pärralt (ib.), mo jure (5. Moos. 1, 22).

Juba Hornungi poolt eesti kirjakeelde toodud *mo, moo, moost* on, praegusi murdeid silmas pidades, lääne-eestiline, *mu, muu* aga, paiguti esinevalt, — keskeestiline.

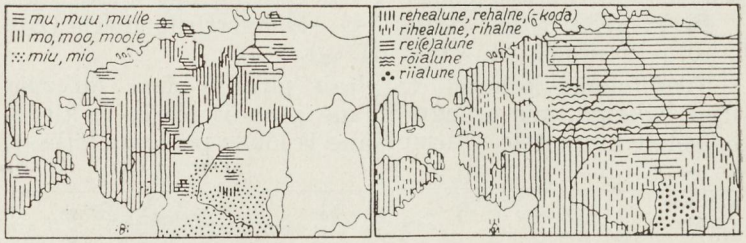

29. *sou* 'sau, savi'.

A. Tr.: Stahl ſauw (Anf. 85); Göseke Sauw (Man. 278); Hornung Sau ~ Sawwi, gen. ſaue ~ ſawwe (Gr. 56); Helle Sau, gen. ſaue (KA, 19), ſou (KA, 180).

B. P. 1739: ſou (Saal. Tark. 7, 9, 15, 10; Jes. 45, 9), ſoue ja teiliſkiwwide kallal (2. Moos. 1, 14), ſouſed 'savised' (Hiiobi 13, 12).

See Helle poolt piibli keelde toodud *sou* on mõistatuslik. Praegu esineb see ainult äärmistes lääne- ja edelamurretes (Hiiu; Jäm, Ans; Khk, Han ja Kse lõunaosad; Var), kus üldse *au* > *ou*. Pole aga kuigi usutav, et siin oleks tegu nende kaugete murrete sugemega. Vahest võib siin oletada *sau*-kuju puudulikku märkimist, seda enam, et teatavasti balti sakslaste häälduses see sõna kuuldub *sâu* või *sou* (vrd. näit. Stahlil *kougkelt*, LSp. 549).

30. *rehealune.*

A. Tr.: Stahl reijaallus (Anf. 107); Göseke Rehhe, Reijallus (Man. 338); Hornung Rei, gen. Reie (Gr. 56); Helle reie-allune (KA, 167), reie ~ rehe (KA, 80).

B. P. 1739: rehhe-allusse jures (1. Aja 21, 15).

Praegustes murretes esineb *rehe-, rihe-* läänes ja lõunas, kuna põhjaeesti keskmurdeis on *rõi-, rõie-* või *rei-, reie.*

31. *aeges.*

A. Tr.: Müller Sündimesze Ayall (10, 26), igka Ajal (90, 3), Talwe Ayall (282, 5); Stahl omal ajal (LSp. 539); Göseke Ennitzel Aial (Man. 482); Hornung kella ühhekſa Aegus (MKKKR, 269), Mil ajal, mil aal (Gr. 88), pühhade l. pühhi aegus, Widdewikko ajal l. aegus (Gr. 91); Helle aegas ~ aeges (KA, 62), ſelges 'seljas' (KA, 356).

B. P. 1739: päwa aeges ... ö aeges (2. Moos. 13, 21; 4. Moos. 9, 3), ö aeges (Ruti 3, 8), kuid ka päwa aial (4. Moos. 9, 5).

Kujud (lõuna, jõulu, päeva, sõja) *aeges,* (teises) *kohes ~ kohtes, metses, lautes, valdes,* (riided) *selges* jne. on praegu tüüpilised põhjaeesti mandri läänemurretele, suurema järjekindlusega esinedes muistseilmelisemais kolgamurretes (Khn, Ris JuuKui.-Kaiu, eriti aga Kesk-Läänemaa, Kirde-Pärnumaa). See *a (ä) > e* on siis Pärnu-, Lääne- ja Harjumaal läbi läinud hiljemalt XVIII s. alguks. Kogu selle adverbiaalse sg. iness. *aegas, aeges* on kirjakeelde üürikeseks ajaks toonud Helle, vist Jüri murde mõjul, vihuti eelnevale traditsioonile *(ajal, aal, aegus).*

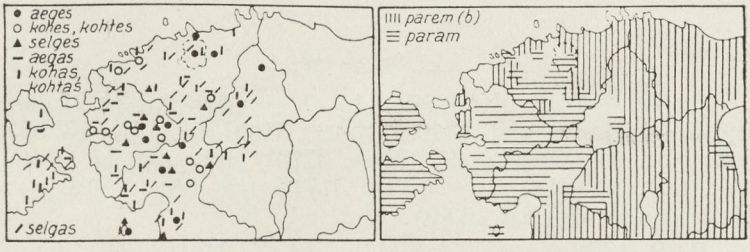

32. *param ~ parem.*

A. Tr.: Lelow parramal [3]; Wanr.-Kõll parambal (1, 8); Müller parremb (13, 3); Stahl parramb (Anf. 6, LSp.

[3] P. Johanseni lugemist mööda, vt. „Tallinna linna arhiivi väljaanded", IV, 1, lk. 15.

549); Göseke parramb (Man. 332); Hornung parremb (Gr. 61); Stokh. Käs. parramad (Luuka 12, 7 jne.); UTest. 1715 parrama... pahhama (Mark. 15, 27); Helle parrem (KA, 155), „Bey parrem und pahhem kan auch *a* gebraucht werden, als: parram, pahham, aber *e* ist gebräuchlicher" (KA, 21).

B. P. 1739: a) parremas käes (Joh. ilm. 1, 16), parremaſt (1. Saam. 2, 29); — b) parramas käes (Joh. ilm. 5, 1), parram käsſi (1. Moos. 48, 18), parramat kät (1. Mak. 11, 50).

Varemaltki kirjakeeles maksvusel olnud kõikuvus läänelise ja idalise esinduse vahel jätkub ses sõnas ka piiblitõlkes.

33. *männad.*

A. Tr.: Stahl men, menneſt (Anf. 47); Göseke Menn, a (Man. 408); Hornung gen. Männa (Gr. 36); Helle män, =da, =daſid (KA, 136).

B. P. 1739: männa=puid (1. Kun. 9, 11).

Piibel jätkab siin osalist läänelis-edelalist traditsiooni.

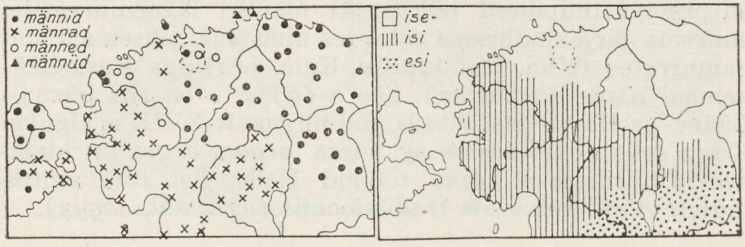

34. *isi ~ ise.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll ÿſſe (4, 17) ~ ÿſſÿ (9, 19); Müller iſze (193, 2 jm.) ~ iśſi (340, 34 jm.); Stahl iſſi (LSp. 43, 582 jm., Anf. 9); Göseke iſſi (Man. 379); Hornung iśſi ~ iſſe (Gr. 65), iśſi (LÖ, 3); UTest. 1715 iśſi (Ap. T. 16, 37); Helle iśſe ~ iśſi (KA 26,80).

B. P. 1739: iśſe (Joh. 4, 12, 4, 42; Matt. 24, 3 jm.), harilikumalt siiski iśſi (1. Moos. 32, 22; Est. ap. 9, 5; Haab. 2, 5; Joh. 4, 44; Juud. 7, 14 jne.).

Jüris veel praegugi vanemal põlvel harva kuulduv *isi* ja selle valdav tarvitus kogu XVII s-l ja isegi XVI s-l tõendab selle teisendi omaaegset veelgi suuremat, idapoolsemat levikut põhjaeesti lääne- ja lõunapoolsel mandril.

35. *poegema.*

A. Tr.: Helle poegema (KA, 159).

B. P. 1739: poegewad (Hiiobi 21, 10).

Teisend *poege-* on lääneline joon, vrd. Krj, Vig, Kul, Juu *poegema,* Khn *poegõma,* Mih *poegima,* Jür, Koe, Sim *puegima.*

36. *kägi* 'kägu'.

A. Tr.: Stahl Guckganck fegko (Anf. 67); Göseke feggi (Man. 268, 409) ~ fegko (Man. 222); Hornung Käggo (Gr. 49); Helle Käggi (KA, 103).

B. P. 1739: Käggi (3. Moos. 11, 16).

Teisend *kägi* on teatavasti läänemurretele iseloomulik joon (näit. Jaa, Vll, Khn, PärRid, PJg, Vig, Mär, Ris, HJn, Nis, Kei, Hag, JürNab, JuuKai). Mujal esineb *kägu, käägu* või kogunisti teine sõna *(kukulind).*

37. *astma, käsknud.*

A. Tr.: Lelow ſundma, Wanr.-Kõll aſtnut (1, 3), ſündnüt (7, 10), ſundyan (2, 20) jne.; Müller kiſckmuth (214, 13), vſckma (132, 8), otznuth (224, 8), Opmeße (122, 8) jne.; Stahl aſtnut (LSp., 56), uſckma (Anf. 65), opſin, opma (Anf. 85) jne.; Vigäus Jſtma (VKVM, 80, 34), ſyndnut (ib. 80, 6), kuid ka ſyndinut (ib. 80, 10, 18); Göseke aſtma (Man. 170), katzma (Man. 196), iſtma (Man. 379) jne.; Hornung pruukma (LÖ, 10), uſkma (LÖ, 81), Rikminne (LÖ, 4); UTest. aſtſid (Joh. 6, 17), rääkſid (Ap. T. 11, 10), kuid rägima (Ap. T. 11, 15); Helle katšma (KA, 109), käſkma (KA, 104), uſkma (KA, 198), iſtma ~ iſtuma (KA, 101), räkima (KA, 165).

B. P. 1739: a) käſknud (Jes. 48, 5; Esra 4, 3), käſkſin (Sak. 1, 6), iſtſid (Luuka 7, 49), iſtma (Luuka 7, 15), katšma (1. Aja 19, 3; Luuka 7, 16), uſknud (Joh. 20, 29), poegma (Hiiobi 39, 1), poegmišje aega (Hiiobi 39, 2), kutšma (Sak. 3, 10); — b) räkiſin (Hes. 24, 18), räkima (Luuka 7, 15).

Piiblitõlge järgib siin traditsiooni, mis tol ajal näib põhjenevat põhjaeesti murrete enamiku pruugil. Sisekaolisi keelendeid kuuldub Harjumaalgi kohati, eraldatumais kolkais (KeiOhtu, JürNabala, JuuKuimetsa, RapKabala), vanemal põlvel ka praegu.

38. *keelma, pöörnud.*

A. Tr.: Müller errakeelma (180, 16) jne.; Stahl pöhrnut (Anf. 77) jne.; Göseke errakeelma (Man. 424) jne.; Hor-

nung pöörma (LÕ, 81); Helle neelma (KA, 144); pöörma (KA, 160) jne.

B. P. 1739: neelſid (Jes. 49, 19), piirwad (Hiiobi 16, 13), ärrakeelnud (Hag. 1, 10), piirſid (Koht. 20, 5), ümber pöörma (Jes. 10, 22) jne.

Keelma-tüüpi verbide siirdumine Kirde-Läänemaal. Harjumaal ja kaugemal idas kontrakta-verbide tüüpi *(keelama)* on toimunud nähtavasti alles XIX s. jooksul.

39. *lõpma, peäsma.*

A. Tr.: Müller erralopma (53, 12) jne.; Stahl löpma (Anf. 108); öitznut (Anf. 44); Göseke lopma (Man. 381); errapehſma (Man. 174), kuid öitzima (Man. 143); Helle löpma (KA, 133), öitzma (KA, 148), peäsma (KA, 155).

B. P. 1739: ärralöpma (1. Kun. 9, 5), öitsma (Jes. 17, 11), ärrapeäsnud (2. Saam. 1, 3).

Ka *lõpma*-verbide siirdumine Läänemaal, Harjus, Järvas, Põhja-Pärnumaal jm. *julgema*-tüüpi on toimunud hiljemini, XVIII s. lõpul ja eriti XIX s-l.

40. *kolne, viltsed.*

A. Tr.: Göseke ſoldne (Man. 200, 218), kuid ka ſolloſet (Man. 209), willane (Man. 475); Helle ſoldſed (KA, 395), kuid willane (KA, 209).

B. P. 1739: ſoldſed (3. Moos. 13, 30), p. pl. ſoldſid (3. Moos. 13, 32), wilne (3. Moos. 13, 52), gen. wiltſe (3. Moos. 13, 59).

Praegu lääneline *kol(d)ne, vilne, viltsed* (idas *kollane, villane*) on XVIII s-l olnud palju laialdasema levikuga, nagu selle esinduse jäänused kohati ida pool (Amb, JJn, Kad) tõendavad.

41. *takka* 'tagant'.

A. Tr.: Talupoja vanne enne a. 1636 tagka (VKVM, 129, nr. 51, 13); Hornung taggant (Gr. 106); UTest. ſiuſa-

ſiin ... taffa (Ap. T. 26, 11, 26, 14); Helle taffa (KA, 80, 185, 406) ~ taggant (KA, 184).

B. P. 1739: taffa (2. Moos. 14, 1; 5. Moos. 1, 44; 1. Kun. 10, 19; Laul 140, 12; Ap. T. 9, 5, 17, 8 jne.).

Ablatiivid *kottu, takka* on praegu läänemandrilised (ka Muhus), kuna idas ja saartel esineb *kodunt, tagant* (*-nd*) ja lõunas *kodust, tagast, kotust, takast* jm. Nende esinduste levik oli vist XVIII algul oluliselt sama, mis nüüd.

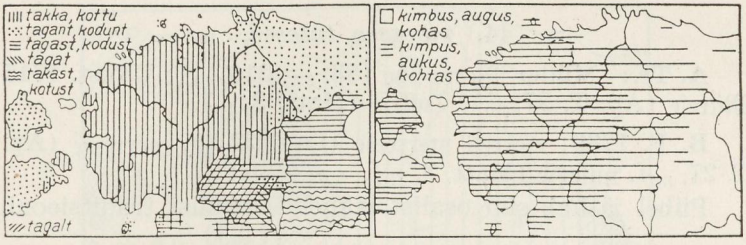

42. *kimpus, riidus* jne.

A. Tr.: Kuningl. käsk a. 1697: paikas (VKVM 266, 7); UTest. 1715: ſelgas (Joh. ilm. 2, 13), ſääl Paikas (Joh. 6, 10), Aidas 'aias' (Joh. 18, 26) ~ Käſſus (Ap. T. 22, 3; Matt. 22, 36), Hauas (Joh. 11, 17), Paigas (Joh. 11, 30); Helle aedas (KA, 397), rikis (KA, 408).

B. P. 1739: tõldas (2. Kun. 23, 30), kohtas (2. Moos. 34, 3), riidus (1. Moos. 26, 20), kimpus (Laul 73, 4), käskus (Ap. T. 22, 3) jne.

Tugevaastmelisest sg. inessiivist kõige vanemas kirjakeeles on raske õiget käsitust saada, kuna XVI ja XVII s-l tarvitati kas tugevat astet vigaselt (ühes 1544. a. ürikus Kegele waldas [4]; Stahl orgus (LSp. 272. vrd. seals. ak. ſe uſcko) või tarvitati analüütilist inessiivi (Müller Korbe ſiddes 65, 26, Hauwa ſiddes 144, 28, Stahl uſcko ſees, LSp. 271). Igatahes lääne-eestiline tüüp *kimpus* kirjakeeles, mida seal kohtame kuni XIX s. lõpuni, lähtub Uue Testamendi ja piibli esimestest trükkidest ja Helle grammatikast.

43. *kusa* 'kus'.

A. Tr.: Müller ſel ep olle kußakit rawo (73, 9); Stahl kuſſa wor (Anf. 27), kuſſa ſeiſap ſe kirjotut? (HuH I, 25); Göseke Irgends wo / (alicubi) kuſſakit (Man. 249); Hornung

[4] Vt. Johansen, LCD, 376.

ſuſ (wo) rarô ſuſſa (Gr. 86); St. Käs. ſuſza (Mark. 13, 14, Luuka IV, 17 jne.); UTest. 1715 ſuſſa (Matt. 6, 21); Helle ſuſſa allwo, ſuſſagi irgendwo, ſuſſaſt woher? (KA, 125).

B. P. 1739: Kuſſa (Jes. 42, 11; Matt. 6, 20; Mark. 4, 5; Joh. 12, 26; Ap. T. 20, 8 jne.).

See meil praegu rahvakeeles, ühiskeeles ja kirjakeeleski ainult veel sõnas *kusagil* püsinud *-sa* lõpulise inessiivi juht on nüüdseis murdeis nähtavasti lääneline joon (Sa, Lä, Pä, Ha; Tür).

44. *meresse, tulesse.*

A. Tr.: Müller Merre ſiße (83, 27; 210, 16); UTest. 1715 Märeſe (Ap. T. 27, 30), Tulleſe (Matt. 3, 10).

B. P. 1739: merreſt merreſſe (Laul 72, 8), merreſſe (Ap. T. 27, 30), tulleſſe (Matt. 3, 10).

Piibel jätkab siin osalist läänelis-edelalist traditsiooni.

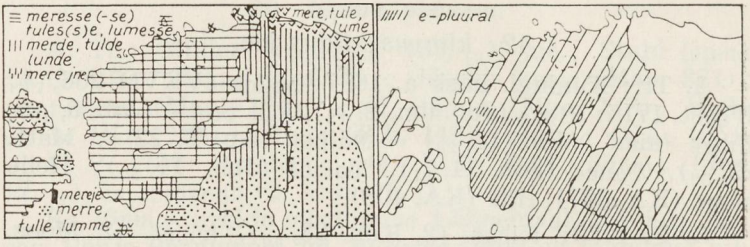

45. *e*-pluural: *jalge, poegest.*

A. Tr.: Müller peywe kaes (6, 16); Saar. Käs. a. 1650 (?) nöddre uſck (VKVM, 130, 7), laibe kâas (ib. 130, 28); Hornung Jalgega (MKKKR, 189), Jalge (ib. 240; Helle poegeſt (KA, 15), ämmeſt ~ ämmadeſt (KA, 16).

B. P. 1739: ollen omma kergemet ('kärgede mett') ... jönud (Saal. Ül. L. 5, 1), jalge peäle (1. Aja 28, 2), poegeſt (1. Aja 28, 5), poegele (2. Moos. 34, 16), ommaſt furjeſt teggudeſt (Sak. 1, 4).

Kuigi XVII s-l kohtame *e*-pluurali tarvitust kirjakeeles harva, on see kahtlemata lääne- ja keskeesti murretes (s. o. ka Harjus, Järvas ja Viljandimaa põhjaosades) olnud tol ajal väga üldine. Ida pool tekkinud ja sealt läände levineva tüübi *jalgade* eelistamine kirjakeeles on, selle tunnuse ilmekuse tõttu, mõistetav.

46. *a*-pluural: *põllale, kivast.*

A. Tr.: *a*-pluural esineb nähtavasti esmakordselt Hellel: kiwwaſt ~ kiwwideſt (KA, 15).

B. P. 1739: ma lähhän pöllale (Ruti 2, 2), kalliſt kiwwaſt (2. Aja 32, 27), langes ... toa treppaſt mahha (2. Kun. 1, 2), neiſt kiwwaſt (1. Kun. 18, 32), tähtäks 'tähtedeks' (Jes. 8, 18).

Kuigi *a*-pluuralit üksiksõnus (näit. *püksata*) esineb ka laiemalt eestis, kuulub see oma esinemise rohkuselt siiski läänеliste (ja kaguliste) joonte hulka.

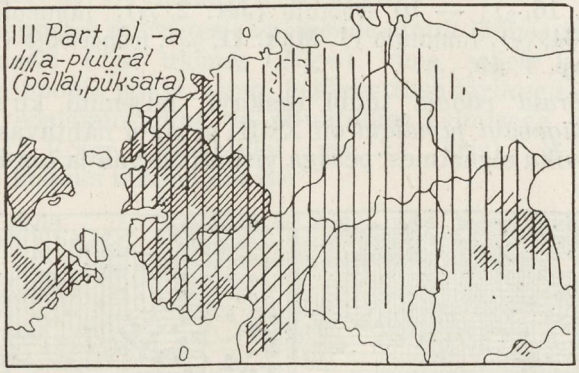

47. P. pl. *tähta* 'tähti', *seäska.*

A. Tr.: Hornung Poiſſa, Märſſa (Gr. 24); Stokh. Käs. Kausza, Linda, Kiwwa, Saua 'keppe'; UTest. 1715 siiski paljo Immetähte (Joh. 20, 30); Helle kraſa, usſa, auka, ſila, hopa, püſſa, pütta, tähtä ~ tähta (KA, 11, 16-19, 183).

B. P. 1739: ömbleſid wigi-lehtä kokko (1. Moos. 3, 7), paljo immetähtä (Joh. 20, 30), ſeäska (Matt. 23, 24), kilpa (2. Aja 32, 5), aknaluka (1. Kun. 7, 4).

a-line part. pl. muidugi ei ole päris kitsalt läänеline joon, sest selle ala ulatub praegu kuni Virumaa piirini ja Peipsi kallasteni, kuna vastupidi Hiiu ja suurem osa Saaremaad seda ei tunne.

48. *õigid sulasid, mõlemist sambust,* kuid *võeraid, vägevaid jumalaid.*

A. Tr.: Hornung Wöraid ~ Wörid ~ Wöri (Gr. 54), Jummalaid ~ Jummalid ~ Jummalud ~ Jummaluid (Gr. 13); Stokh. Käs. Wannamid (Ap. T. 15, 23), Ridid (Ap. T. 8, 6; Joh. ilm. 16, 15), Lambid (Joh. ilm. 18, 13), Hobboſid (Joh. ilm. 18, 13), We hallikaid (Joh. ilm. 14, 7), Kobbaraid (Joh.

ilm. 14, 18); UTest. 1715 Ridid (Joh. ilm. 16, 15), Lambid ja Hobboſid (Joh. ilm. 18, 13); Helle Jummalaid ~ Jummalid, ridid, öigid, weikſid, kuid pimmedaid, waetimaid, lambo ~ lambaid (KA, 12, 14, 15, 18).

B. P. 1739: a) ello-asjemid (Laul 74, 20), wöttis törwakſid (Koht. 15, 4), puddolojukſid ja weikſid (4. Moos. 11, 22), jannumid (2. Saam. 1. 20), ſullaſid (Joh. 7, 32), pattuſid (Joh. 9, 3), ridid anda (Koht. 14, 12), ridisje (2. Saam. 1, 11), ridid ... andid (1. Mak. 11, 24), kirwid (1. Kun. 6, 7), öigid (Luuka 5, 32), hulk haigid (Joh. 5, 3), mollemiſt ſambuſt (Koht. 16, 3); — b) wööraid (Jer. 2, 25), jummalaid (2. Moos. 34, 17), ramatuid (1. Mak. 11, 29), wäggewaid (1. Kun. 1, 10, Ap. T. 19, 11).

Võõraid riideid tüübi eeskujul hiljemini kujunenud tüüp *vägevaid jumalaid* oli XVIII s. algul nähtavasti alles oma leviku algastmes, pesaga vististi Järvas ja Ida-Harjus.

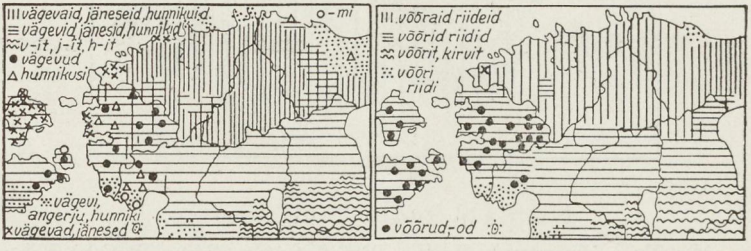

49. *meite, teitest ~ meie, teist.*

A. Tr.: Lelow Ylamede ~ meytte ~ meye; Wanr.-Kõll g. meddy (2, 4 jne.) ~ medy (7, 7-8); Müller g. meye (187, 9 jm.) ~ meddy (181, 1; 145, 28 jm.) ~ meite (200, 20), meile (187, 1), Stahl g. Meide ~ meite (Anf. 7), meite ~ meddi ~ teije (LSp. 324); Saar. Käs. 1650 g. meite (VKVM, 133, 34); Göseke g. meite ~ meide ~ mejede (Man. 34); Hornung g. Meie, el. Meieſt ~ Meiſt (Gr. 62); UTest. 1715 teie jure (Joh. 16, 7), teie jääs (Matt. 6, 27), teile (Joh. 16, 12); Helle meiſt ~ meiteſt, teiſt ~ teiteſt (KA, 80).

B. P. 1739: a) teiteſt (5. Moos. 28, 62; Ap. T. 24, 21), meiteſt (Laul 77, 8); — b) teie jure (Joh. 16, 7), teie jeaſt (Matt. 6, 27), teie pärraſt (5. Moos. 28, 63), teile (3. Moos. 16, 29; 5. Moos. 1, 33); teiega (5. Moos. 1, 30).

Piiblitõlge siin osalt jätkab senist läänelist traditsiooni, osalt aga asub tarvitama kirjakeeles uudsemaid idalisi keelendeid.

50. G. pl. *ende ~ en(n)este ~ ennaste.*

A. Tr.: Stahl sing., pl. hendeſſel ~ henneſſel (Anf. 7); Göseke sg., pl. hendeſſel ~ henneſſel (Man. 34); Hornung nemmad es wotta mitte ölli enneſega (MKKKR, 29); UTest. 1715 nemmad ei wötnud ... enneſega (Matt. 25, 3); Helle enneste ~ ennaste ~ ende (KA, 26).

B. P. 1739: pl. ende ... ollade peäle (1. Moos. 9, 23), nende ende ülle (Joh. ilm. 9, 11), ennestega (Matt. 25, 3), enneſte (1. Saam. 6, 21), ennaste (1. Moos. 26, 27; 5. Moos. 1, 22; Jer. 30, 8), ennaſtele (Jes. 7, 6).

Praegustes murretes esineb *ende* ainult läänes ja sealgi haruldaselt (vist üksnes LNg-s), kuna sellele lähedane *endi* on hoopis laialdasema, keskeestilise levikuga. Enamvähem edelamurdeline on piiblitõlkes eelmisega võistlev *ennaste*. Kõige laiemal alal (ms. ka Jüris) on praegu tuntud kolmas teisend *eneste*.

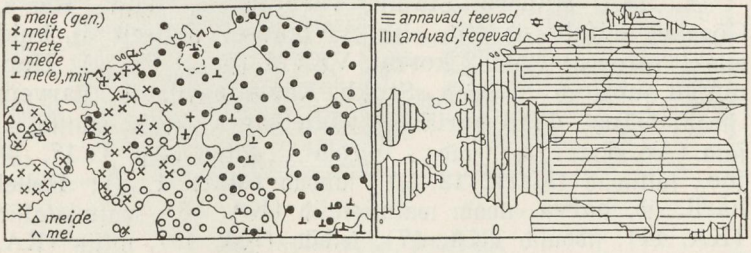

51. *tegevad ~ teevad, tahtvad ~ tahavad.*

A. Tr.: Müller negkewat (31, 5 jm.), tegkewat (159, 13), piddawat (159, 23), tachtwat (310, 1), kartwat (318, 18) jne.; Turu Käs. piddawat (VKVM, 21, 21), tahtwat (ib., 21, 2); Stahl tegkewat (LSp. 582), piddawat (LSp. 351) ~ peawat (LSp. 348, 352 jm.), negkewat (LSp. 352) ~ nehwat (LSp. 403), tachtwat (LSp. 566), rickwat (LSp. 401), uſckwat (LSp. 403), tehdwat (LSp. 422) jne.; Vigäus teggewat (VKVM, 71, 33), peawat (ib. 71, 1-2), tundwat, wotwat (ib. 72, 26-27); Saar. Käs. peawat, uſckwat (VKVM, 134, 28-29); UTest. 1715 teggewad (Joh. ilm. 9, 19; Rooma 1, 32) ~ tewad (Ap. T. 17, 7; Rooma 1, 32), tahtwad (Joh. ilm. 11, 6), uſkwad (Joh. 20, 29), ſeiswad (Joh. ilm. 11,4); Helle ſeuwad ~ ſiddawad (KA, 47), tewad ~ teggewad (KA, 54), kiitwad ~ kidawad, usſuwad ~ uſkwad, tahtwad ~ tahhawad, lähhäwad (KA, 50—54).

B. P. 1739: teggewad (1. Moos. 8, 17; Rooma 1, 36), tagguwad (Jes. 2, 4), piddawad (Jes. 56, 4; Mark 7, 3; Rooma 1, 18), fuddiwad (Jes. 19, 9), ſiddiwad (Ap. T. 21, 11) ~ tewad (1. Aja 27, 5; Tan. 11, 32), ühteweawad (2. Moos. 39, 4); ſeiſwad (Jes. 48, 13), töſtwad (Jes. 49, 25), uſkwad (Joh. 20, 29), hoidwad (2. Moos. 34, 15), andwad (Ap. T. 21, 11), heitwad (2. Moos. 1, 10) jne. ~ harvem tahhawad (1. Moos. 24, 49), tappawad (1. Moos. 12, 12).

XVII ja XVIII s. alguse tekstides kajastub ilmekalt prees. pl. 3. pöörde esinduses ida poolt pealetungiva analoogilise nõrgaastmelise teisendi võitlus läände tagasitõmbuva vanema tugevaastmelise teisendiga. XVIII s. algul on Harjus nähtavasti tugev aste siin olnud veel päris üldine.

52. Pret. ja kond. pl. 3. p. *-id.*

A. Tr.: Mülleril, Stahlil, Turu Käs-s, Saar. Käs-s, Gösekel ainult =id (=it, =ith); Vigäusel üldiselt =it, kuid siiski woixewat (vist 2 korral, VKVM 75, 32; 77, 18); Hornungil juba =id ~ =iwad, Stokh. Käs-s haril. =id, harvem =iwad; UTest. 1715 haril. =id, väga harva =iwad: ſaatſid ... jäid (Ap. T. 17, 14), ſaid ... piddid ... läkſid (Ap. T. 17, 15) jne., tulliwad (Mark. 12, 18), ſaiwad (Matt. 1, 18); Hellel haril. =id, harva =iwad: walmiſtaſid (KA, 43), walmiſtakſid (KA, 44), ſiddusid (KA, 47), leidſid (KA, 49), uſkſid (KA, 51), ollid ~ olliwad (KA, 41).

B. P. 1739: teggid, laſkſid, ärraſaid (1. Saam. 6, 6), wihkaſid, ... läkſid ... ja kulutaſid (1. Mak. 11, 21), nemmad touſid (Jes. 37, 36).

Piiblitõlke keel asub siin veel otsustavalt läänelise *-id* esinduse järjel, kuigi kaasaegsesse kirjakeelde oli juba idast levinev analoogiline *-ivad* sisse tungimas. Viimast teisendit ei näi tol ajal Harjumaa kirdepoolnegi osa veel tundvat.

53. Inf. *laska* ~ *lasta*, pret. *laskis.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll inf. laske (10, 4); Müller inf. haril. laſcke (102, 11; 103, 16 jne.) ~ harva, vist üks kord, laſcka (22, 27), laſckis (49, 33, 101, 2 jne.) ~ harva laſck (334, 5); Stahl laſckis ~ laſck (LSp. 378); Saar. Käs. laſckis (VKVM, 130, 33); Hornung tahtis lasta (MKKKR, 269), laſkis peſa (ib.); St. Käs. laska (Joh. 19, 12); UTest. 1715

ſahti ſaſta (Joh. 19, $_{10, 12}$), ſaſta (Matt 20, $_{22}$), ſaſkis (Mark. 15, $_{16}$; Ap. T. 12, $_{19}$); Helle ſasta ~ ſaska (KA, 34).

B. P. 1739: ſaska (Laul 11, $_{2}$, 77, $_{3}$) ~ ſasta (Hiiobi 6, $_{27}$; Joh. 19, $_{10, 12}$), ſaskis (1. Saam. 21, $_{14}$; Mark. 15, $_{6}$).

da-infinitiivi tarvituses piiblitõlke keel kõigub vanema keskeestilise (ja hiiu-saaremaalise) *lasta* (millel kirjakeeles on teatud traditsioon Hornungist peale) ja vist uuema läänemandrilise (ja muhu-idasaaremaalise) *laska* (mida kirjakeel siiski tunneb juba Mülleriga alates) vahel. Pret. sg. 3. p. esineb tõlkes vastavalt põhjaeesti lääne- ja keskmurrete enamiku pruugile (XVII s-l ja XVIII s. algul vist vahekorrad: läänes *lassi(n), lassid: laskis,* idas aga *lasin, lasid: lask*) ja kirjakeele üldisemale traditsioonile (erandiks osaliselt Müller ja Stahl).

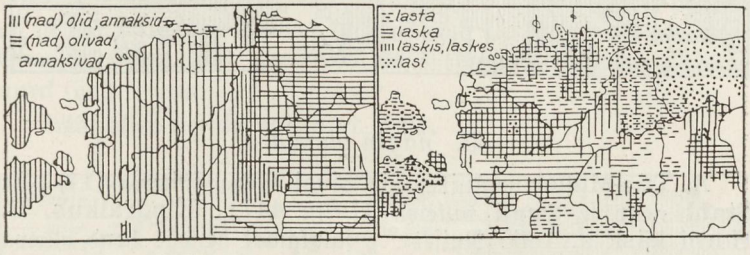

54. *seletakse, seletud.*

A. Tr.: Müller ſulututh (89, $_{31}$), walmiſtut (311, $_{27}$), kiriututh (312, $_{6}$) jne.; Stahl kirjotut (LSp. 32), towotut (LSp. 34), ahaſtut (LSp. 550) jne.; Vigäus nimmitut (VKVM, 71, $_{26}$); Saar. Käs. nimmetut (VKVM, 131, $_{28}$), kirjotut (VKVM, 134, $_{35}$); Hamerinus kinnitut (VKVM, 135, $_{21}$), kinnitaxe (ib. 136, $_{6}$); Göseke Kirjotaxe (Man. 41), nimmitaxe (Man. 64), Armaſtut ~ armaſtatut (Man. 76); Hornung walmiſtedud ~ walmiſtud (Gr. 60), ſuſtutadakſe ~ ſuſtutakſe (Gr. 82); St. Käs. allandud ... üllendedud (Luuka 14, $_{11}$), kirjotud (ib. 2, $_{23}$); UTest. 1715 ehhitud (Matt. 6, $_{29}$); allandatud ... üllendatud (Luuka 14, $_{11}$), kirjotud (ib. 2, $_{23}$); Helle walmiſtakſe (KA, 44), walmiſtud (KA, 45).

B. P. 1739: a) auuſtakſe (2. Moos. 14, $_{18}$), ſelletakſe (2. Moos. 6), rapputakſe (Jes. 17, $_{6}$), korriſtakſe (1. Moos. 49, $_{29}$), üllendakſe (Luuka 14, $_{11}$), ärrakautakſe (2. Moos. 8, $_{5}$); — auuſtud (Jes. 49, $_{5}$), kinnitud (Laul 140, $_{12}$, Koht. 7, $_{11}$), ärrahäwwitud (Jes. 49, $_{8}$), üllesärratud (1. Kor.

15, 13), kirjotud (1. Kor. 15, 45), wodertud (Hag. 1, 4), färristud (2. Saam. 1, 2), armastud (ib. 1, 23), önistud (1. Moos. 26, 29) jne.; b) harva auustatakse (2. Moos. 14, 18), allandatud (1. Aja 20, 4), pitkendatud (2. Moos. 2, 28).

Kirjakeele traditsiooni jälgedes tarvitab piiblitõlge vanemat, konsonantliitumuslikku, lääne- ja keskeestilist tüüpi *seletakse, seletud*, mille kõrvale hakkab aga ilmuma ka idaeestilist (ka lõunaeestilist), vististi uuemat, vokaalliitumuslikku tüüpi *seletatakse, seletatud.*

55. *nägin olevad.*

A. Tr.: Müller negkiſit ... ſe Sinai Megge ſuitzwa (11, 25); Stahl nehp ſe Hunti tullewa (LSp. 447); Kindralkub. B. Horni käsk a. 1665 Naiſet ... ſalgkawat hendas hend ollewa (VKVM, 152, 26); Hornung Minna motlin tedda ſiin ollewa (Gr. 72), on üks Hääl kuulduD kiſſendawa (VKVM, 221, 19); Kuningl. käsk a. 1697 ſiis olleme meie arwand hea ollewa (ib. 266, 22); Stokh. Käs. näggi teis Turro pääl tühja ſeiswa (Matt. 20, 3); UTest. 1715 Agga minna ollen arwanud tarwis ollewa (Vil. 2, 25), teie ollite kuulnud / tedda haige ollewa (ib. 2, 26), leidſid ſedda Rahha ollewa ... (Ap. T. 19, 19).

B. P. 1739: Ma näggin keik Israeli laiale pillatud ollewad (2. Aja 18, 16), Agga ma ollen arwanud tarwis ollewad (Vil. 2, 25), kuulſin ... räkiwad (Ap. T., 26, 14).

Enne piiblitõlke ilmumist tarvitatakse kirjakeeles lauselühenduslikus partitsipiaalkonstruktsioonis partitsiipi akusatiivis *(nägin oleva)*, mida praegugi veel esineb kohati idas ja lõunas, ja mille levik tol ajal oli seal üldisem. Piiblitõlge toob selle asemele lääne-eestilise partitiivse partitsiibi *(nägin olevad).*

56. Lääne-eestilisi sõnu: *puul, teista, udris, vasak, õnnal.*

Piibli 1739. a. tõlge tarvitab kas kirjakeeles esmakordselt (kui Helle sõnaraamatut mitte arvestada) või vähe-

selt (peam. ainult Göseke sõnaraamatus) esinevaid läänelisi, s. o. lääne- ja pärnumaalisi ja läänеharjumaalisi sõnu: 1). *puul* 'õhv': Kui teie ei olleks mo pulaga künnud (Koht. 14, 18), üks mees saab ellus hoidnud ühhe pula ja kaks lammast (Jes. 7, 21), kuid juba Stahlil junge Kuh / Puhl (Anf. 81) ja Gösekel Junge Kuh / (juvenca) puhl / öhha (Man. 268). Sõna leviku kohta vt. ka allakirjutanu LV I 52 jj. 2) *teista* 'hiljuti, mõne aja eest': Wata, se mees on ennast mulle nähha annud, kes teista mo jure tulli (Koht. 13, 10). Vt. Helle, KA, 187, 396, 400. 3). *udris* 'kärmas, nobe': Keik omma tegude sees olle udris, siis ei juhtu sulle ei ühtegi wiggadust (Siir. 31, 26). Vt. Helle, KA, 194: udres, nudres 'flinck, hurtig'. 4) *vasak*: Ja Israel pistis ... omma wasjako kät Manasse pea peäle (1. Moos. 48, 14). Sõna esineb juba Stahlil (wassack, Anf. 87) ja Gösekel (Wassak, Man. 281). 5) *õnnal* 'põlveõõnsus', *õndla*-sooned 'kannasooned': ... omma mele pärrast on nemãd härge öndla-soned katkiraiunud (1. Moos. 49, 6). Vrd. Göseke, Man. 260: knie kähle / (biege) Schiebe / pölwe nurck (öndel) silm.

Läänelise *nenda* kohta vt. § 61.

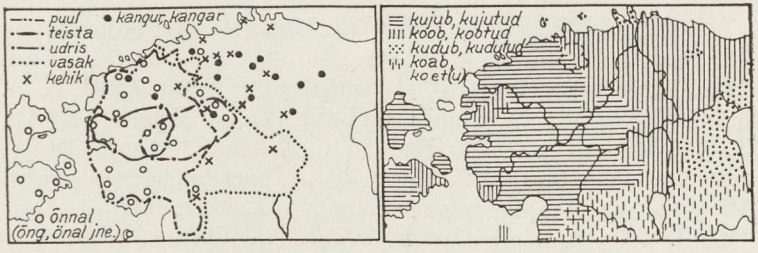

III. Idapoolsed jooned.

57. *savad, tõves.*

A. Tr.: Müller tobbe (igalp.); Stahl piddalitöbbest (LSp. 176); Göseke jabba Tück (Man. 372); Hornung gen. Nawwa, Sawwa, Rawwa (Gr. 49—50), Töwwes (LÖ, 22); UTest. Sabbad (Joh. ilm. 9, 19), Többest (Mark. 1, 34), Töwwed (Ap. T. 19, 12); Helle gen. jawwa, all. jawwale (KA, 13), gen. töwwe (KA, 80).

B. P. 1739: jawwad (Joh. ilm. 9, 19), panni jabba jawwa wasto (Koht. 15, 4), nawwale (Saal. Õp. 3, 8), piddalitöwwe

näggo (3. Moos. 13, 43), töwwed (Ap. T. 19, 12), kuid többes (Mark. 1, 34).

Praegustes murretes on neil sõnadel vanem $\beta > v$ esindus idapoolne (alates Jüri ja Jõelähtmega), kuid 200 a. eest võis selle levik olla laialdasem ja läänepoolsem, kuigi läänepoolseis murretes siin esines tugeva astme üldistust juba XVII s-l.

58. $\delta > (j >) \emptyset$ madalate tagavokaalide vahel: *saa* 'saja', *teeraad, saud* 'sajud', *sõad, kootud.*

A. Tr.: Müller ſaddab (256, 24), Mauth (191, 29), Sao (256, 24), Saoſt (215, 26); Stahl Madduſt (LSp. 652), erra ſaun (LSp. 446), ſoa 'koja' (LSp. 37), ſöddaſt (Anf. 81), Göseke Saab ~ ſajab (Man. 183, 359), ſoa 'koja' (Man. 10), lat. ſoo 'koju' (Man. 469), ſuddoma / ſooma (Man. 460); Hornung gen. Paa (Gr. 49), gen. Saa (Gr. 48), gen. Koa ~ Koja (Gr. 49), lat. ſoo ~ ſojo (Gr. 48), gen. ſöa (Gr. 49), Mao (LÖ, 49); UTest. Koale (Luuk. 10, 5) ~ Koija (Matt. 3, 5), Koijo (Mark. 8, 3), Söjad (Mark. 8, 9), Te=rajad (Matt. 3, 3); Helle gen. ſa=a ~ ſaa ~ ſaea (KA, 22, 80), ſöa (KA, 178), ſa=utama (KA, 110), Sa=ul (KA, 352).

B. P. 1739: a) gen. ſaa (1. Kun. 10, 29), peäle kue ſaa (1. Moos. 8, 13), ſaaſt (Koht. 20, 10), gen. teeraa (Laul 140, 6), tee raad (Matt. 3, 3), ſaatellemiſſe ſanna (Sak. 5, 3), ſauſt (Hiiobi 30, 29), ſöawäega (Laul 44, 10), ſöowankrid (Ap. T. 2, 22); ſöariiſtad (1. Mak. 11, 51), ſootud (Joh. 19, 23; Siir. 45, 17) ~ ſoutud (2. Moos. 28, 6), ſoud ſanga ſiſſe (Koht. 16, 13); — b) ſajandamal ... aaſtal (1. Mak. 11, 19), ſoias (Koht. 16, 21), ſoiale (Luuk. 10, 5), ſoio (Mark. 8, 3).

Madalate tagavokaalide vahelise δ kaoga keelendite valitsev asend XVII s. ja XVIII s. alguse kirjakeeles ei saa muidugi tõenduseks olla selle kao esinduse levikule kõigis või peaaegu kõigis põhjaeesti mandri murretes, on ju läänes kohatine $\delta > \emptyset$ uuem $\delta > j$ esindusest (kui $\delta > j > \emptyset$, vrd. LNg, Muh-Pöi-Jaa, Var, Khn *kaagas* 'kajakas', *ooma* 'ujuma' jne.), sest läänele näikse põhiomasem olevat nimelt $\delta > j$, vrd. vanapärasema Vig järjekindlat esindust *(kajob, lajon, majod, mujane, ujuga, najod, kujutud, ojar* 'udar', *saeab, paead, ojad, sõjas, raead, saea),* idale aga $\delta > (? j >) \emptyset$ (vrd. ka järjekindlust JMd, Koe, VMr, Lüg, Jõh ja Vai khk-des). Võimalik on siiski, et idaline $\delta > \emptyset$ esindus ulatus praegusest pisut kaugemale läände, koguni ehk Jürisse. Läänelise $\delta > j$ esinduse levi-

mine läänest ida poole ja XIX s. kirjakeeles on muidugi seletatav sellega, et *j*-lised nõrga astme vormid on tugeva astme vormidele ligemad ja ka ilmekamad.

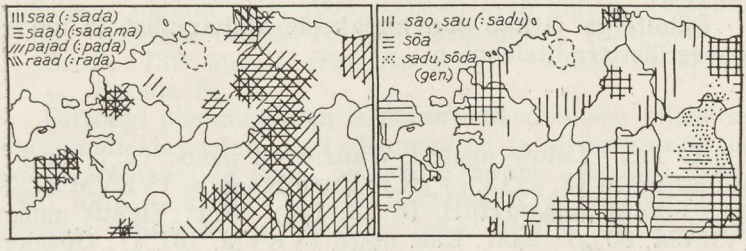

59. *homme hom(m)iku.*

A. Tr.: Müller homſex (21, 26), Hõme (216, 33), gen. Hommiko (26, 32); Stahl Home, hohmick, hohmickul, tunna hohme, homickotecht, keſskhohmicko ſöhma (Anf. 92); Göseke hohme, hohmick, hoomſelt, hoomickult (Man. 299); Hornung homme, hoomſelt, homeni, hoomſeks, home öhto, eile homiko ~ homikul (Gr. 89); UTest. 1715 home (Matt. 6, 30), Homiſtpäwa (Matt. 6, 34); Helle home ~ homme (KA, 95), homicko (KA, 95).

B. P. 1739: hõmikoni (4. Moos. 9, 15), hõmiko 'hommikul' (4. Moos. 9, 21), hõme (Koht. 20, 28).

Homme on kirdeharjuline ja üldse idaeestiline joon, vastandina siis Stahli, Göseke ja Uue Testamendi läänelisele pruugile. Kas esineb piiblitõlkes lääneline *homik* või idaline (ka kirdeharjuline) *hommik*, pole tolleaegse estograafia põhjal võimalik otsustada.

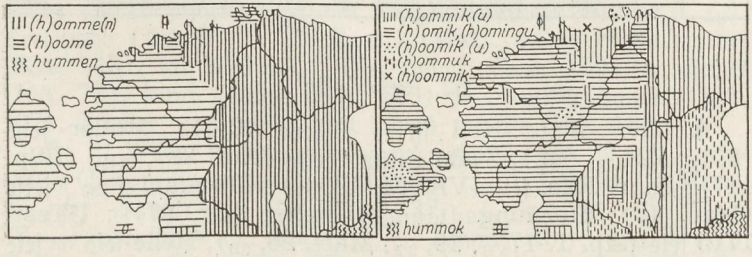

60. *veike.*

A. Tr.: Mülleril, Stahlil puudub (esineb Piſſokene); Göseke weicke (Man. 258); Hornung weike (Gr. 17); UTest.

1715 weikille ja ſurille (Ap. T. 26, 22); Helle weike ~ weikine (KA, 207).

B. P. 1739: weikeſe (Ap. T. 27, 16), weikiſtele (Ap. T. 26, 22).

Piiblitõlge jätkab siin kirjakeele idaharjulist ja üldse idaeestilist traditsiooni.

61. *ninda ~ nenda.*

A. Tr.: Lelow nynda; Wanr.-Kõll nynda (2, 13 jm.); Müller ninda (3, 2; 13, 12 jm.); Turu K. ninda (VKVM 22, 9 jm.); Stahl ninda (HuH, II, 12; LSp. 457); Vigäus ninda (VKVM, 90, 6); Saar. Käs. ninda (VKVM, 131, 2); Göseke ninda (Man. 158), Hornung ninda (MKKKR, 30); Plakat a. 1697 nenda (VKVM, 268, 5); Stokh. Käs. ninda (Matt. 20, 14); UTest. 1715 ninda (2. Joh. 1, 6; 1. Kor. 3, 15 jne.); Helle nenda ~ ninda (KA, 80, 145).

B. P. 1739: a) nenda (Hes. 24, 9; Neh. 8, 17; 2. Moos. 34, 1; 5. Moos. 34, 8 jne.); — b) ninda (Juud. 6, 3, 8, 16, 8, 27 jne.).

Piiblitõlge siin kõheleb traditsioonilisema (enam kirdelise? vt. kaarti § 75) *ninda* ja kirjakeeles uudsema, läänelise *nenda* (< *ninda?*) vahel.

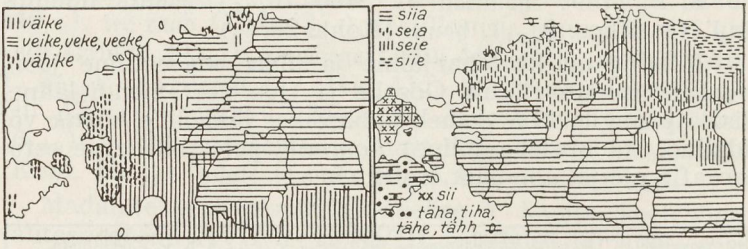

62. *seie* 'siia'.

A. Tr.: Wanr.-Kõll ſy[e] ~ ſeye (2, 7); Müller ſeye (9, 11; 224, 34 jm.), Stahl teñna / ſeije (Anf. 28), teña (LSp. 447); Saar. Käs. ſeij (VKVM, 130, 1); Göseke Tenna / ſeije (Man. 42); Hornung [tänna / hieher (Gr. 87)]; UTest. 1715 ſeie (Ap. T. 17, 6; 19, 37; Matt. 26, 36), Helle ſeia ~ ſeie (KA, 175).

B. P. 1739: ſeie (Koht. 19, 6; 1. Moos. 18, 4; Laul 74, 12; Ap. T. 19, 37 jm.).

Traditsiooniline *seie* on piibli tõlkes ilmne idaline joon.

63. Adv. *ühtlaise ~ ühtlase.*

A. Tr.: Müller ÿchtles (140, 22) ~ ÿchtleſſy (97, 3); Stahl üchtleiſe (LSp. 561); Göseke üchtles (Man. 488); Hornung ühtlaſſe ~ ühtlaiſe (Gr. 100); UTest. 1715 ühtlaiſe (Rooma 3, 12) ~ ühtlaſſe (Mark. 15, 32); Helle ühtlaſe (KA, 195).

B. P. 1739: ühtlaiſe (Est. Ap. 6, 14) ~ ühtlaſe (4. Moos. 11, 30; Rooma 3, 12).

Diftongi püsimine siin, lahtises kaasrõhulises silbis on teatavasti idapoolne, õieti virumaaline ja kirdeviljandi- ja põhjatartumaaline joon, vrd. KuuTapurla *ühtläsi,* Jür, JMd *ühtlasi,* kuid VJg, Plt *ühtlaisi,* KJn *ühtläisi,* Kod *üstläisi.* Võimalik on, et selle levik ulatus 200 a. eest Jürini.

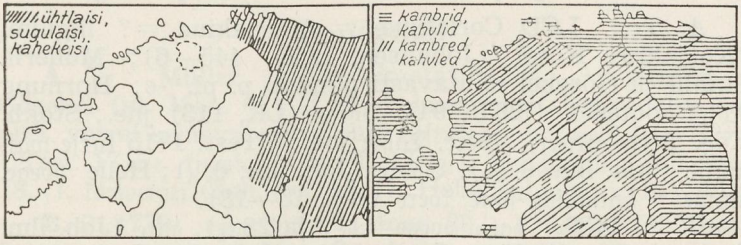

64. *kambrid, kahvlid,* kuid *naabred, kanled.*

A. Tr.: Müller Kambre (33, 17), Poſtlilt (330, 21), Mantle (292, 20), Offrit (337, 32); Stahl lüchtriſt (Anf. 86), offriſt (Anf. 96), Piler / pihlriſt (Anf. 97), plahſtriſt (Anf. 97), kelriſt (Anf. 77); Göseke meiſtri (Man. 292), oppri (Man. 317), tuppli puh (Man. 319), kambri (Man. 252); Hornung Tündri, Toowri, Lähkrid, ka Wankrid (Gr. 59); UTest. 1715 jüngrid (Ap. T. 21, 4), Naabrid (Luuka 1, 58), Preeſtride (Ap. T. 9, 21), Kamri (Matt. 6, 6); Helle naabre (KA, 143), kandle (KA, 107), röövli (KA, 169), preeſtriks (KA, 73), kuid naabre (KA, 143) ja muidugi kandle (KA, 107), Tapper, gen. tapre, aga taprid, tapriſt (KA, 18).

B. P. 1739: a) maggades=kambriſſe (2. Aja 22, 11), mets=eeslid (Hiiobi 24, 5), g. ingli (Luuka 1, 18), kahwlid (2. Moos. 37, 16), mandli wiſi (2. Moos. 37, 19), apteekri (2. Moos. 37, 29), preeſtride (1. Saam., 2, 11), ohwri (ib.), jüngrid (Ap. T. 21, 4); ka ſõawankrid (Hag. 2, 22); — b) naabred (Luuka 11, 58, Joh. 9, 8) ja muidugi kanle peäl (Laul 71, 23).

Piiblitõlkes need võõrsõnad esinevad harilikult *i*-tüveliselt, mis praegustes murretes vastab idapoolsele (ja äärmisele läänepoolsele) pruugile, kuna mandri lääne- ja kesk-

murretes need sõnad on *e*-tüvelised (*kambred* jne.). Et *i*-ala praegu hõlmab ka Jõelähtmet ja HJn idaosa, siis võis see 200. eest ulatuda ka pisut kaugemale läände, nimelt Jürisse.

65. *enamiste.*

A. Tr.: Stahl ſeickennambaſt (LSp. 538); Göseke ſeick=ennambaſt (Man. 292); Helle ennamiſte (KA, 89).

B. P. 1739: ſeige=ennamiſte (Siir. 45, $_{37}$), Keigeennamiſte (Ap. T. 26, $_{3}$).

Sõna *enamasti* esineb kujul *enamiste* enam idapoolseis murretes (näit. TürKirde, KadIlumäe, VMr, VJg, Iis; kujul *änamiste* JMd-s).

66. Part. pl. *poege, odre ~ ohre, kurje härge.*

A. Tr.: LCD Coriakiuæ = *Coriakiue =? liignimi *Korjakiwe Kosel (Johansen, LCD, 445—6); Mülleril, Stahlil ja Gösekel nähtavasti puudub p. pl. *-e*; Hornung Note 'nootasid' (KKR, 94), Poege (LR, 113) jne.; Stokh. Käs. Poege, Kurje, Koere, Tähte jne.; UTest. 1715 kurje wai=muſid (Joh. ilm. 9, $_{20}$), Oddre (Joh. ilm. 6, $_{6}$); Helle poege, ämme ~ ämmaſid, ſone, koere (KA, 15—18).

B. P. 1739: paljo poege (1. Aja 28, $_{5}$), odre (Joh. ilm. 6, $_{6}$) ~ ohre (1. Kun. 5, $_{8}$), kurje (Joh. ilm. 2, $_{2}$), härge (Jes. 22, $_{13}$).

Lääne-eesti murretes esineb p. pl. *-e* peamiselt sõnadel *mune, nuge, ube, suge, odre* (Saaremaal ja Khn-s ka muudes sõnades), kuna Kirde-Harjus ja Lääne-Virus selle tunnuse tarvitus avardub: Jüris *kurje, muste, pulke, ohre,* Jõe-s *okse, turske, luome* jne., Sim-s *muste sukke, pohle,* VJg-s *jutte, pulme, kohte, mokke* jne.

67. Ill. *kuhu.*

A. Tr.: Müller kooh mina ſind leckita (238, $_{20}$); Stahl ko pohle (Anf. 27); Vigäus ko pohle (VKVM, 95, $_{10}$); Gösekel vist puudub; Hornung Kuhho (Gr. 86); Helle Kuhho (KA, 121).

B. P. 1739: Kuhho (2. Moos. 34, $_{12}$, 5. Moos. 23, $_{21}$).

Illat. *kuhu* on praegu põhjaharju-idajärva-viruline joon, kuna lääne ja edela pool sellest alast tarvitatakse ainult latiivi *kus (kus sa lähed?).*

68. *ütlid ~ ütlesid, kasvid, lasksid.*

A. Tr.: Müller nuchtlin (127, $_{27}$), kuid kaſzwiſith (123, $_{30}$); Stahl pl. ütlit (LSp. 397); Göseke ütlin ~ ütliſin

(Man. 345); Hornung motlin (Gr. 72), pl. mötlid, kuid ka ütleſid; Stokh. Käs. fulin, pl. mötlid, laulid, pöggenid, kuid ka fuulſid jne.; UTest. fulin (Joh. ilm. 4, 1), ütlid (Joh. 6, 28), pl. pöllid (Joh. ilm. 4, 5), fulid (Ap. T. 17, 8), faſwid (Mark. 4, 7), kuid laulſid (ib. 5, 9) jne.; Helle üttel ~ ütles (KA, 80).

B. P. 1739: a) ſa ütlid (Jes. 47, 10), ohhakad kaswid ülles (Mark. 4, 7); — b) ütles (Matt. 12, 11), andſid (Matt. 27, 34), ütleſid (Joh. 1, 22), laſkſid (Mark. 11, 6).

Kogu XVII s. kirjakeele tekstides kajastub uuema *s*-mineviku rünnak *i*-minevikule. Piiblitõlke keeles on idapoolne *i*-preteerit jäänud juba päris haruldaseks, eriti Uue Testamendi vastava esindusega võrreldes. Veel praegugi kuuldub Kesk-Harjus (Jüri, Juuru) keelendeid *ma laśkin, nad ütlid.*

69. *lõpetati.*

A. Tr.: Müller nymetȳ 'nimetati' (124, 28); Stahlil ja Gösekel (vt. Man. 41) ei näi kolmesilbilistel tüvedel pass. pret. vormi esinevat; Hornung fuſtutadi~fuſtutedi (Gr. 82); UTest. 1715: fulutati (Ap. T. 17, 13), Walguſtadi (Joh. ilm. 18, 1), förwetati (Joh. ilm. 16, 9); Helle walmiſtati (KA, 45).

B. P. 1739: löppetati (2. Moos. 39, 32), kautati (1. Moos. 7, 23), nimmetati (1. Kun. 9, 13), fulutati (Siir. 46, 1), auuſtati (Ap. T. 19, 17).

Hornungiga alates võistlevaist läänelisest *lõpetadi* ja idalisest *lõpetati* tüüpidest on piiblitõlge valinud, nähtavasti Helle mõjul, viimase.

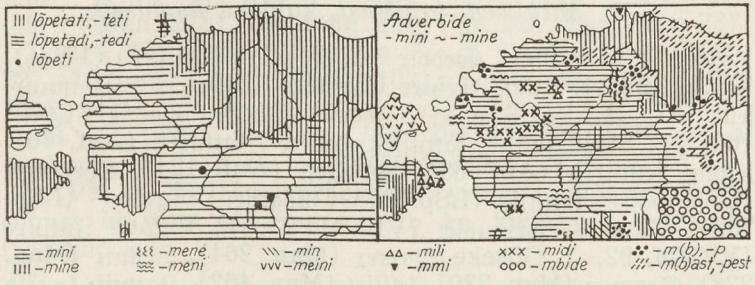

70. *ennemine, paremine.*

A. Tr.: Mülleril ja Stahlil näivad *-mini* adverbid puuduvat; Göseke Ennemenne (Man. 165), Hornung ſeggaminne (Gr. 100), keige parreminne (Gr. 102), UTest. 1715 nobbedaminne (Vil. 2, 82), ennaminne (Ap. T. 26, 3); Helle enneminne (KA, 89), parreminne (KA, 155).

B. P. 1739: enneminne (Kor. 5, 8, Hes. 22, 1, Mark. 15, 11), kaueminne (Ap. T. 20, 9), parreminne (Ap. T. 23, 15), julgeminne (Ap. T. 24, 11).

Piiblitõlge järgib siin olevat traditsiooni, mis vastab praegusele keskpõhja randade ja kirde-eestilisele (mitte aga kirderandade, vt. kaarti!) pruugile. Kuna *-mine* on kahtlemata uuem kui *-mini*, on vaevalt tõenäoline, et selle levik oleks olnud 200 a. eest suurem.

71. *õitses, öitses.*

A. Tr.: [Stahl needt kaitzit öhſel omma karja (LSp. 58)]; Hornung Wäljal ollid Karjaſed Oitſis (MKKKR, 9); UTest. 1715 Ning ſäälſamma Wäljal ollid Karjaſed Öitſes / ja hoidſid Öſe omma Karja (Luuka 2, 8); Helle öids die Hütung des Nachts (KA, 148).

B. P. 1739: Ja ſeälſammus wäljal ollid karjatſed öidſes, ja hoidſid öſe omma karja (Luuka 2, 8).

See sõna üldse, kõigi oma teisenditega on edela-, lõuna- ja idaeestiline, kujul *õitses, õitsis* aga virumaaline (peale randade), kirde-viljandimaaline ja loode-tartumaaline. Harju ja suurem osa Järvast seda sõna praegu ei tunne ja arvatavasti ei tundnud ka XVIII s. algul, sest kogu sõna on, vene tõlkelaenuna (vn. ночное), eesti keelde tulnud suhteliselt hilisemal ajal.

IV. Keskpõhjalised jooned.

72. *katuksed, lojuksed,* kuid ka *loodused.*

A. Tr.: Müller Weddix (219, 26), Loyußet (17, 29), Loiuße (93, 4), kuid Jheſuxe Chriſtuxe (340, 9), S. Hannux-ſelle (87, 33), ſen Jßanda [Jhexſe] Jheſſe [Chrxſe] Chrſſe (60, 13); Stahl kattus, kattuſſeſt, kattux / kattuxeſt (Anf. 46), jennix, jennixeſt (Anf. 68), weddixeſt (Anf. 124), Sörmuxet (LSp. 635), kattuſſe (LSp. 371), nögkiſet 'nõgesed' (LSp. 707); Turu K. ſormusſet (VKVM, 21, 4); Vigäus Jutluxe (VKVM, 92, 1), Göseke Warrex (Man. 264), Jennix (Man. 228), Sormux (Man. 339), kelliſet (Man. 462), Kattuſſe ka tõld (Man. 235), Sohmuxene (Man. 369), linnaxet (Man. 287), ſiſſuxet (Man. 313); Hornung Orraſſe (Gr. 16), Sörmukſet (LÖ, 126); UTest. 1715 Kattuſſe (Luuka 7, 6), Kattuſelle (Ap. T. 10, 9); Helle kudrukſed (KA, 121), jännekſe (KA, 293), lojukſed (KA 133), warrekſe-puud (KA, 205) jne.

B. P. 1739: a) harilikult *-ks-*: kattukſe (Luuka 7, 6; Ap. T. 10, 9); Koht. 16, 27 jne.), ſomukſed (Hiiobi 41, 7), törwakſed

(Siir. 48, 1; Koht. 15, 5), wöttis törwakſiid (Koht. 15, 4), puddo-lojukſed (1. Moos. 29, 3, 30, 31), umukſes (3. Moos. 15, 3); — b) harva lodusſed (1. Moos. 30, 29, 37, 2).

Nagu vanema kirjakeele esindusest ilmneb, on *ks*-noomenid vanemal, *ks*-lisel kujul esinenud XVIII s-l märksa suuremal alal kui praegu, nähtavasti üle kogu Harju- (võib-olla ilma Ristita) ja Järvamaa, kuigi oli juba selle sajandi alguks alanud lääne poolt (kus vist igalpool oli juba *ks*>*ss*) selles tüübis analoogilise s-esinduse *(katused)* tung ida poole. Jüri khk. oli aga muidugi tolgi ajal, nagu praegu, *ks*-line, ja selle murde mõjul tarvitaski seda esindust suuremal määral kui varemad autorid A. Th. Helle omas grammatikas ja ka piiblitõlkes.

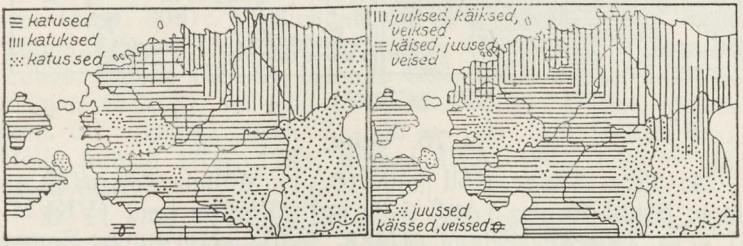

73. *juuksed, käiksed, veiksed.*

A. Tr.: Müller iuxſe (195, 8), Juxſe (129, 26); Stahl juhxeſt (Anf. 68), weixeſt (Anf. 124), Juhxepailt (LSp. 635), juhxet (HuH IV, 149); Göseke weixe poiat (Man. 184), juhxet (Man. 273), Hornung Käix (Gr. 22), Weix (Gr. 23); UTest. 1715 Juukſed (Joh. ilm. 2, 14), Nuum-weikſed (Matt. 22, 4); Helle juukſed (KA, 102), weikſe (KA, 18), käikſid (KA, 103).

B. P. 1739: juukſed (Joh. ilm. 1, 14), käikſitta-kuckе (2. Moos. 28, 4), p. pl. weikſid (Hiiobi 42, 12; 4. Moos. 11, 22).

XVII ja XVIII s-l praegusest veelgi laialdasemal alal esinev *ks* neis sõnades vastab ka kirjakeele eelnevale traditsioonile.

74. *ohr, kehrab.*

A. Tr.: Müller Ruckij ehk Oddra kaas (89, 21), Stahl odder, oddraſt (Anf. 63), kedrama (Anf. 115), Göseke odder (Man. 209), keddrama (Man. 189), Polwe kedder (Man. 473), Hornung Ohher, gen. Ohra ~ Odder (Gr. 58), UTest. 1715 oddraſid (Joh. 6, 9), kedra (Matt. 6, 28); Helle ohrad ~ odrad, kehran ~ kedran (KA, 80).

B. P. 1739: a) wiis ohraſt leiba (Joh. 6, 9; 6, 13), wiſſab ... ohre (Ruti 3, 2), ei ... fehra (Matt. 6, 28); — b) odre (Ruti 3, 15).

Selle juba Hornungil esineva puhtharjulise joone on Jüri murde mõjul Helle toonud kirjakeelde piiblitõlke kaudu võrdlemisi üürikeseks ajaks (veel a. 1810 P. H. Frey'l, Jesusse Krist. sünd. asjad, lk. 282: ohraſt leiba).

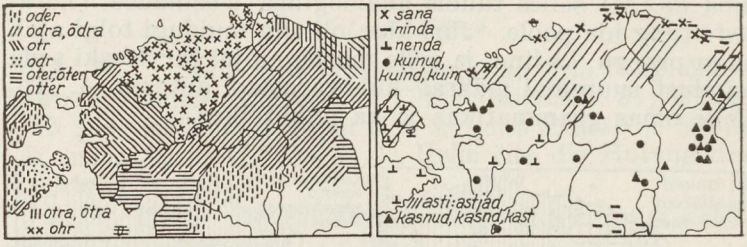

75. *sana.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll ſana (6, 1); Müller Sana (89, 33 jm.); Stahl Sanna (Anf. 131 jm); Vigäus ſana (VKVM, 81, 20); Göseke Sanna (Man. 475); Hornung Sanna (Gr. 45); UTest. 1715 Sanna (Luuka 6, 39 jm.); Helle ſanna (KA 173), ſannumeb (KA, 173).

B. P. 1739: ſanna (4. Moos. 11, 23; Matt. 24, 32), ſannab (2. Aja 34, 30), ſannumeb (Juud. 1, 7).

Vanemas kirjakeeles kaua (veel Jannsenil a. 1860 „Seitsmes Sannumetoja", kõnelemata hilisemastki piiblikeelest) ja visalt püsiv *a* selles sõnas tõendab vanema häälduskuju *sana* (mis nüüd piirdub ainult väheste külade vanema põlve murdega põhjarandadel) levikut veel XVIII s-l põhjaeestis võrdlemisi laial maa-alal.

76. *peäsma, heäl, seäsk, leäge.*

A. Tr.: Müller errapœſtada (142, 4), Pœſchklade 'pääsklate, pääsukeste' (282, 3), gen. Sœre ... ſiſſe (49, 19), Hœl (126, 10); Stahl pehſtan (LSp. 45), pehſcklinne, pehſokene (Anf. 111), Hehl (Anf. 118); Göseke pehſtma (Man. 337), ſehſck (Man. 300), pehſcklinne ~ pehſokenne (Man. 371); Hornung Pääska 'päästke' (LÖ, 11); UTest. 1715 Säſe (Matt. 23, 24); Helle peäsma, peäſtma (KA, 156), heäl (KA, 92), ſeäſt (KA, 174), leäge (KA, 129), kuid fäänma, färid (KA, 104), äär (KA, 83), päſoke (KA, 152), wänama (KA, 200).

B. P. 1739: ꝑeäſta (Juud. 6, 3), ꝑeäſtma (Koht. 13, 5), ärrapeäſnud (2. Saam. 1, 3), p. pl. ſeäſka (Matt. 23, 24), heäl 'hääl, vox' (Hiiobi 38, 49; Juud. 7, 29; Ap. T. 10, 13 jm.); leägeſs (4. Moos. 11, 20).

Traditsiooni murdev *eä* on harju-järva-lääneviruline joon ja ilmselt seletatav Helle mõjuga (Jüris praegu *ea*, kuid Juurus veel kohati *eä, iä*).

77. *seädma, teädma.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll ſyſſe ſeetut (9, 8), ſyna teeb ~ tedeth (8, 23); Müller ſædtnut (92, 23) ~ ſædnuth (205, 10) ~ ſeednut (1, 11), tædtma (144, 5) ~ tædma (144, 33), teedame (1, 16) ~ tædame (117, 22); Stahl ſehtma (Anf. 96), ſehdtnut (LSp. 241), tehdma (Anf. 131), tehda (HuH III, 17), ſinna teht (LSp. 306); Vigäus ſähdma (VKVM, 91, 37); Göseke ſehtma, ſehdma (Man. 395), tehdma (Man. 473); Hornung Sädus, ſäädma (Gr. 8), ſäädnud (LÕ, 130), ſäame (LÕ, 78), täädma (LÕ, 3), ſai täda (VKVM, 223, 9); UTest. täädwa, täab, inf. täda (1. Kor. 2, 2, 2, 10–11), teab (Matt. 6, 8); Helle ſeädma (KA, 174), teädma (KA, 186), tean ~ tään (KA, 80).

B. P. 1739: ſeädnud (Juud. 5, 18), ſeätud (4. Moos. 9, 7; Hiiobi 26, 10), ſeädusſe (2. Aja 34, 30), teäda (2. Saam. 1, 6; Neh. 8, 12) ~ teäta (1. Moos. 26, 32), tead (2. Saam. 1, 5).

Põhjaeesti läänes (aladel kus *ää* püsinud) esinevad praegu vahekorrad *säädma, säädus,* inf. *sääda* (2. silbivälde!): *sään* (< *säädän*), *säen, sääan, säan, teadma, tiadma* (anal. diftongiga, vrd. *tean, tian* < *tään* < *täädän*), *tääda, teada* (2. silbivälde) *tiada* (3. silbivälde; analoogilise diftongiga): *tean, tian* (< / *tään* < *täädän*), keskpõhjaeestis aga, *ää* diftongistumise alal, *seadma, siadma, seadus, seada, sean, teadma, tiadma, teada* (2. ja 3. silbivälde), *tean.* Eelmisest traditsioonist lahkuminevalt põhjenebki siin piiblikeel, Helle mõjul, viimaste murrete esindusel (Juu kaguosades praegugi *siädma, siädä, siäb, tiadmä, tiädä, tiäb*).

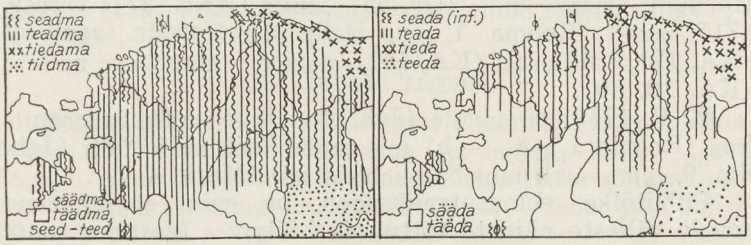

78. *pääv, päävad, päivi.*

A. Tr.: Lelow yckepewyne; Wanr.-Kõll peywe kaes (6, $_{16}$), peywel (1, $_{4}$); Müller tenapeiw (196, $_{28}$), Peiw (13, $_{24}$), gen. peiwa (13, $_{25}$), ppl. Peiwe (245, $_{2}$); Stahl Pehw, pehwast (Anf. 120), pehwal (HuH, II, 39), part. peiwa (HuH, I, 2); Turu K. päifuän, päifwäll (VKVM, 25, $_{4}$, $_{9}$); Vigäus Päif (VKVM, 80, $_{35}$), Iggapäifwase (ib. 87, $_{5}$); Göseke pehw (Man. 81, 407), pehwal (Man. 407), part. pehwa (Man. 407); Hornung Pääw, gen. Päwa (LMNP, 10); UTest. 1715 tännapääw (Ap. T. 22, $_{3}$), Päwal (Ap. T. 10, $_{9}$), Päiwil (Joh. ilm. 11, $_{6}$); Helle pääw, päwa, päiwi (KA, 20).

B. P. 1739: pääw (Hes. 24, $_{2}$; Neh. 13, $_{22}$), gen. päwa (Hes. 24, $_{2}$), pääw päwalt (1. Moos. 26, $_{13}$), mitto päwa (Juud. 4, $_{13}$), kolmil päiwil (Esra 10, $_{8}$), päiwil (1. Moos. 26, $_{15}$), iggapä (Laul 44, $_{23}$).

Vahekord *pääv:pääva:päivi* esineb praegu veel ainult HMd, loode-Kei, Jõe, Kuu (ilma neemedeta), (osalt) Kad, Rak ja lääne-Iis aladel, kuid XVIII s. algul selle levik oli kahtlemata laialdasem, läänemaaline, harjuline, järvaline ja lääne-virumaaline, kus aladel praegu esineb vahekord *pää:pääva:päivi* (sõna lõppu sattunud *v* kadu on hilisem).

79. *asti:astjad.*

A. Tr.: Stahl asti / astjast (Anf. 55); Göseke Asti / ast, Astiat (Man. 184, 204, 210); Hornung Asti (LMTLP, 36); Helle asti, gen. astja (KA, 87).

B. P. 1739: se asti woeti jälle ülles taewa (Ap. T. 10, $_{16}$), ühhe astja (ib. 10, $_{11}$).

Kujul *asti:astjad* esineb see sõna Põhja-Harjumaal ja kohati Virumaal, kuna mujal seda tarvitatakse kujudel *astjas:astjad, aśtas:aśtad, aśten:aśtnad* jne.

80. Pl. *suute,* kuid *puude; muunde,* kuid ka *muude.*

A. Tr.: Müller Puide (241, $_{16}$), Puihst (76, $_{4}$), Luide (240, $_{4}$), Luist (277, $_{18}$); Turu Käs. luist (VKVM, 21, $_{17}$); Hornung Pude ~ Puie (Gr. 55), muile (KKR, 37); UTest. 1715 mude (Rooma 1, $_{13}$); Helle sote, 'soode, soodest' (KA, 17), kuid pudel (KA, 402), munde ~ muunde ~ muinde (KA, 19, 80).

B. P. 1739: a) pudele (Joh. ilm. 7, $_{3}$), mude pagganatte seas (Rooma 1, $_{13}$); — b) mis nende sutest wälja tulli (Joh. ilm. 9, $_{18}$); — c) muunde asjade järrele (Mark. 4, $_{19}$).

Piiblitõlke eelne traditsioon on siin ebamäärane (osalt väheste näidete tõttu) ja kõikuv. Igatahes *soote*

'soode' on kirjakeeles uus, Helle poolt toodud Ida-Harju murretest. Ka uudisvorm *muunde* (vrd. *nende*!) põlvneb samalt murdealalt, kuigi seda esineb ka ida pool ja lõunaski.

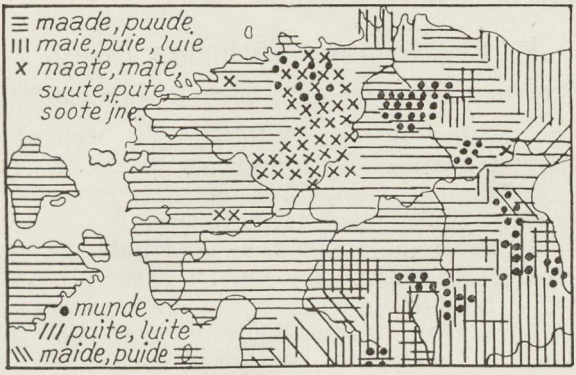

81. Harjumaalisi (-idaeestilisi) sõnu: *kangur, kehik, lood.*

Piiblitõlkes esineb paar varemaaegses (kuni Helle KA) kirjakeeles nähtavasti tundmatut sõna, mis on teosesse toodud nähtavasti A. Th. Helle poolt: 1) *kangur* 'kivihunnik, kiviküngas': Temma jured aiawad ennaſt riſtati ja poigite kiwwi-kangro ſiſſe (Hiiobi 8, $_{17}$), vrd. Hellel kangur 'ein Steinhaufen auf einem Acker' (KA, 107); 2) *kehik* '½ vakka' (mahutusmõõt), 'puukoorest ½ vakane nõu': Kahheſuggune lööd, kahheſuggune wak ehk kehhik, need on ka mollemad Jehowa meleſt hirmſad (Saal. Õpet. 20, $_{10}$), vrd. Hellel kehhik 'ein halb Looff' (KA, 111); sõnade levikut vt. kaardil § 56! 3) *lood* gen. *loo* 'kuiv paepõhjane lagendik', puudub XVII s. kirjakeeles (Müller, Stahl, Göseke, Hornung) ja alles Helle registreerib esmakordselt lood 'die grosse Fläche, hart Land' (KA, 133), nähtavasti Jüri (ja Jõe) murdest, kus maa-alal loopealsed on harilikud ja see sõna tarvitusel. Helle on seda tarvitanud ka piiblitõlkes: ... Parami looſt ſadik, mis wasto kõrbe on (1. Moos. 14, $_{6}$), Jordani lodus laskis Kuningas neid wallata ſitke Ma ſiſſe ... (2. Aja, 4, $_{17}$; 1. Kun. 7, $_{46}$).

82. *tagaja* 'tagasi'.

Piiblitõlge tarvitab, nähtavasti ühelaiņsal korral, sõna *tagaja* (< **takahen*): nemmad on taggaja läinud (Jer. 38, $_{22}$). Varemalt esineb see kirjakeeles Helle sõnaraamatus: taggaja rücklings. adv. (KA, 184). Seda *ja*-lõpulist illatiivi esineb praegu Harjumaal nähtavasti veel ainult

loodeservadel: HMd Leetse *tagaja* 'tagasi', RisVilivalla *ei lase teist edaja* ('edasi') *minna, aeg lähäb ubasesti edaja, akkavad tagaja tulema.* Häälikumuutuse *h* > *j* puhul vrd. *salaja, varajane, parajasti.* Tõenäoliselt esinesid *edaja, tagaja* 200 a. eest ka Jüris.

V. Ebamäärasema päritoluga jooned.

83. *kuinud* 'kuivanud', *kasnud* 'kasvanud'.

A. Tr.: Müller kaßwanuth (137, 13); Stahl kuiwanut (Anz. 123); UTest. 1715 ärrakuiwnud (Mark. 3, 1); Helle kuiwama, ärrakuinud (KA, 122), kasnud gewachsen, für kaswanud (KA, 109), kasnud (KA, 163).

B. P. 1739: kuinud (Joos. 9, 5; Hiiobi 13, 25; Laul 22, 16; Hes. 21, 3; Mark. 3, 1 jm.), kasnud (1. Aja 19, 5; Hiiobi 40, 17; Laul 37, 35 jm.).

Nende kirjakeele traditsioonis uudsete ja üürikese eaga *v*-kaoliste keelendite praegust levikut vt. kaardil § 75.

84. *keik.*

A. Tr.: Lelow keicke wekene; Wanr.-Kõll keick (1, 23) ~ keyk (6, 3) ~ keyk (8, 5); Müller keick [5] (5, 2 jm.), gen. keicke (5, 6), keickille (85, 13); Stahl keick, keickel (LSp. 317, 1, Anf. 36); Göseke keick, gen. keicke (Man. 104); Hornung Keik (LÖ, 11); UTest. 1715 keik (1. Kor. 2, 10 jm.); Helle keik ~ köik (KA, 80), keik, gen. keige (KA, 111).

B. P. 1739: keik (Laul 44, 15; 2. Aja 35, 4; 1. Moos. 6, 22 jne.), keige (4. Moos. 11, 32; 1. Aja 20, 3 jne.).

Praegu esineb hääldus *keik* Harjus ainult kohati randadel (Ris; osalt HMd; Nai; Jõe neemedel; KuuSalmistu), kuid vanema kirjakeele pidevat *keik*-traditsiooni silmas pidades näib selle ala ulatuvat XVII ja XVIII s-l tunduvalt sügavamale lõunasse.

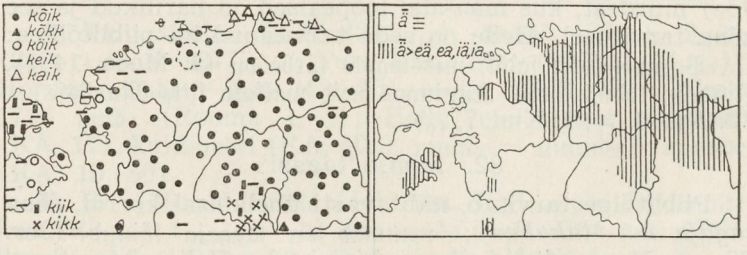

[5] Mülleril võis keick loetav olla ka *kõik,* vrd. Eyke (335, 11), Eikedus (10, 2).

85. *kes : kelle ~ ken(n)e.*

A. Tr.: Lelow pron. rel. ſen; Wanr.-Kõll pron. rel. ſe (8, 8); Müller pron. rel. Ke (14, 28 jm.), gen. ſene (151, 30), ad. Kennel (100, 21) jm.; Stahl pron. rel. ſe (HuH I, 4, 15 jm.), Seſt / ſes on ſe ſuhremb / ſe lauwal iſtup / echk / ſe ſehl orjap? (HuH, III, Dd); Vigäus pron. rel. Ke (VKVM, 70, 7 jm.) ~ Keß (ib. 70, 16); Göseke Kes / wer? ſe / der (Man. 33), Kenneſt, Kennel jne. (Man. 35); Hornung nom. ſes ~ ſe, gen. ſenne ~ ſelle (Gr. 64), Seſt ſes on ſuremb? Ke Laual istub / woi ſe tenib? (MKKR, 192); UTest. 1715 pron. rel. ſe (1. Kor. 2, 2, 6 jm.), ſenne (1. Kor. 3, 5), ſellege (1. Kor. 3, 14); Helle Kes, gen. ſelle ~ ſenne (KA, 25).

B. P. 1739: ſes (1. Mak. 11, 21; Mark. 1, 36, 7, 18 jne.), ſelle (1. Saam. 6, 7, Mark. 12, 23), ſellele (Jes. 33, 1) ~ ſenne (3. Moos. 13, 31; Joh. 1, 48), ſennel (Hiiobi 3, 15; Jes. 51, 1), ſennele (1. Moos. 39, 2), ſenneſt (1. Kun. 11, 2).

Vahekord *kes:kene (kenne)* on praegu tuntud veel ainult Hiius, Lääne-Saaremaal, LNg-s, Ris-l ja Kei-s (Kuu neemedel, Hlj rannal, VNg-s, Vai-s *ken:kene, kenne,* Lüg-s, Jõh-s *ke, kie:kene*). XVI ja XVII s-l on aga põhjaeestis veel laialdaselt valitsenud suhe pron. interr. *kes* (*:kelle*?), kuid pron. rel. *ken (:kene, kenne).* Ka XVIII s-l on *ken(n)e* olnud Harjus (vähemalt põhjaosas, seega siis ka Jüris) õige laialdase levikuga.

86. *es.*

A. Tr.: Müller is piddi wchtekit (3, 14), is tabbas (35, 1), is mitte oßa (49, 30) jne.; Stahlil puudub *es*; Vigäus ſe eß peap yx Igkameß meid piddama (VKVM, 72, 12), Se eß peap... (ib. 73, 7); Göseke mind is olli koddo mitte, minna is ollin (Man. 56); Hornung es wotta mitte (MKKKR, 29, 30, 44, 74); UTest. es piddand (Joh. ilm. 9, 5); Helle „Das es mit dem præsenti addito supino hat notionem Plusquamperfecti welches am meisten in Ober-Pahlen und in der Wyck gebräuchlich ist, als: minna es olle näinud, ich hatte nicht gesehen; bleibt das supinum weg, so hat es notionem imperfecti, als: ſiis es olle ſedda wiſi, dazumal war es nicht so" (KA, 36).

B. P. 1739: es olle uſknud (Mark. 16, 14), es olle käinud (Jes. 41, 3), es olle ... tulnud (Joh. 6, 17), es olle kõndinud (Ap. T. 14, 8).

Praegustes murretes esineb eitusverbi preteeritivorm *es, is* veel ainult Saaremaal, Muhus, Kihnus, Hää-l, Saa-s, Kod-s ja lõunaeestis, kuid XVII s-l ja XVIII s. esimesel poolmikul on seda küllap vist tarvitatud ka mujal põhjaeestis (vähemalt Põltsamaal).

87. *rutuste, kindlaste, igaveste ~ igavest.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll kyndleſt (4, 5), önſaſt (10, 9), Dykeſt (10, 15), kuid hee [ſ] ty (4, 3); Liivim. Talur. õig. uheſt ~ uheſte (VKVM, 3); Mülleril üldisemalt toeſti (88, 26), parrembaſti (88, 22), hœſti (88, 3), auwſaſti (93, 9), ſelgkeſti (107, 26) jne., harvem ka kauniſte (107, 26), pigkemaſte (107, 33), iulkeſte (339, 17) jne.; Stahl ſagkedaſte (LSp. 34), wegkiwaſte (LSp. 85) jne., kuid ka noppedaſt, jergkeſt (Anf. 28), kindlaſt jne. (Anf. 29); Turu Käs. kuiwaſti (VKVM, 17, 6), armaſti (ib. 21, 25); Vigäus oigeſte, trwiſte, vſinaſte (VKVM, 96), kuid ka wßinaſt (ib. 80) ja heſti (ib. 84, 85); Göseke aickſaſte, oigkeſte, uſſinaſte, hulluſte jne. (Man. 138, 202, 249, 306 jne.), kuid hehſti (Man. 279); Hornung uſſinaſte, nobbedaſte (Gr. 96), kibbedaste (LÖ, 7); UTest. 1715 auſaſte (Vil. 2, 29), töeſte (ib. 3, 8), kuid ka iggaweſt (Joh. 1, 2); Helle ennamiste, ruttuste, iggaweste, kermeste, kindlaste jne. (KA, 89, 98, 112, 113, 171 jne.), kuid ka wisſiſt (KA, 210).

B. P. 1739: a) ruttuste (Jos. 10, 6), iggaweste (1. Aja 28, 4), truiste (2. Kun. 22, 7), kindlaste (2. Kun. 23, 3; Kol. 4, 2), kummuliste mahha (1. Kun. 18, 42), targaste (2. Moos. 39, 3), jölledaste (1. Aja 21, 8); — b) iggaweſt (1. Aja 28, 8), wisſiſt (2. Moos. 23, 4), töeſt (Jes. 40, 7); — c) hästi (2. Kun. 23, 15).

Adverbide *-ste* tunnuse levinemine kirjakeeles ja selle eelistamine Hellel ja piiblitõlkes on seletatav selle tunnuse laialdase levikuga eestis nähtavasti ka XVIII s. algupoolel. Nagu *-sti, -ste* ja *-st* praegune levikupilt näikse osutavat, on alguses üle kogu Eesti kõrvuti esinenud adverbidel elat. *-st,* elat. + sg. instr. *-ste* (< *-stan*) ja elat. + pl. instr. *-sti* (< *-stin*). Mitmetel murdealadel on aga üks nendest muud vormid välja tõrjunud.

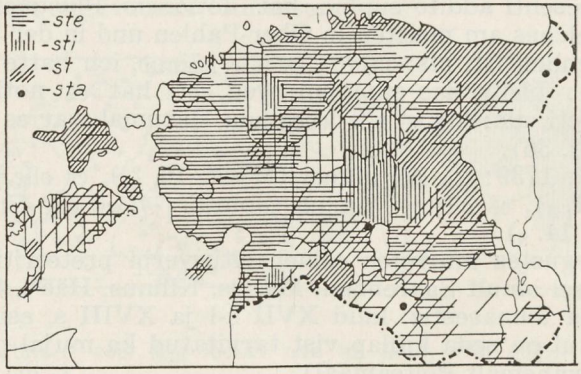

88. *reig, süstma.*

Piibli 1739. a. tõlkes esineb sõnu, mis praeguste murrete järgi otsustades oleksid puht saartemurdelised: 1) *reig* 'haav', haiwad ja muhhud, ja mäddaſed reiad (Jes. 1, $_6$). Sõna esineb praegu veel ainult kohati Hiius (Käi *reiad* 'punetavad, paranematud hammustushaavad kala kehas') ja Saaremaal (Jäm *reig* 'kärn'), viimases, laialdasemalt aga liitsõnas *söötrei(g)* 'veiseröögatis' (kõnelemata lõunaeestist, kus esineb *raig,* gen. *raia* ja *lubiraig*). Kuid 200—300 a. eest oli muistne sõna ka eP mandril veel kaunis üldiselt tuntud, nagu osutab selle harilikkus kirjakeeles: ... ſenne reijade lebbi teije ollete terwex ſahnut (Stahl, HuH, III, K), temma Reiade läbbi olleme meie terwex tehtud (Hornung, LÖ, 51). — 2) *süstma,* ſiis fülwab ta foriandri=ſemet, ja ſüſtab föömnit mahha (Jes. 28, $_{25}$), ... läks ni kaugele, kui kiwwiga woib ſüsta (Luuka 22,$_{41}$). Seegi verb [6] on praegu tuntud vist ainult veel Kihnus *(tämä süstis mjõnd, miä süstsi tedä, siis akkasimõ taotama* 'ta viskas mind, ma viskasin teda, siis hakkasime pilduma, loopima', *süstä sie lõnga suast maha*!). Kuid läänemandriline tuletis sellest tüvest *süstik* 'surnuk' tõendab selle muistse sõna omaaegset laialdasemat levikut, samuti ka selle sõna tavalisus vanemas kirjakeeles: ... needt Pattut ſen keicke ſüwwemba Merre ſiße ſüſtnuth (Müller, 71), Touckab tema tedda weeha perraſt / echk ſüſtap keddakit temma pehle kawwaluſſe perraſt (Stahl, HuH, IV, 297), ... ni kaugele / kui kiwwiga woib ſüsta (Hornung, MKKR, 196), läks ni kaugele / kui Kiwwiga woib ſüſta (UTest. 1715, Luuka 22, $_{41}$), Ei woi rojaſt wet enne ärraſüsta, kui puhhaſt jälle kätte ſaab (Helle, KA, 331). Tõenäoline on, et nende sõnade levikuala XVII ja XVIII s-l hõlmas ka põhjaeesti mandri mõningaid osasid.

1739. a. piiblitõlke keele ülalesitatud eritlusest on nüüd selgunud järgmist:

1. eesti kirjakeele traditsiooniga XVI ja XVII s-l ja XVIII s. algusel võrreldes märgib see tõlge meie kirjakeele ajaloos õige tunduvat muutumist, mis avaldub vähemalt järgnevail kordadel uute keelendite tarvituselevõtus: komparatiivi tunnus *-m* (pro *-mb*, vt. § 19), *eä,* pro *ää* (*hea, pea peäl, seäl,* ka *peäsma, heäl, seäsk, leäge, seädma, teäda,* vt. §§ 10, 11, 12, 76, 77), *õe* pro *õõ* (sõnades *mõek, mõetma, võeras põesas,* vt. § 13), *näha, tehes* kõrvale ka

[6] Sõna *sööstma* 'hüppama, kargama', ka 'viskama', esineb peale Khn ka Saaremaal, Hiius, Muhus.

nähja, tehjes (vt. § 1), sõnaalgulise *h-* ärajätt paljudel kordadel (*alv ais, ulgub iies, ellad uuled, õiskab eledaste,* vt. § 3), *ohr, kehrab* (§ 74), tugevaastmeline inessiiv *kimpus, aeges, tõldas, kohtas, riidus, käskus* (vt. § 42), *a*-pluural *põllal, kivast, tähtäks, trepast* (§ 46), pl. *ende* ~ *en(n)este* (pro *enese* § 50), konstruktsioon *nägin olevad, kuulsin rääkivad* (pro *nägin olevat,* vt. § 55), ühesilbilistel tüvedel pluural tüüpi *suutest* 'suudest' ja *muunde* (seniste *suudest* ja *muude* kõrval, vt. § 80), *v*-kaolised keelendid nagu *sui, tui, kuinud, kasnud* (vt. §§ 6, 83), üksikud häälikulised uudisteisendid nagu *jooseb* (pro *jookseb,* § 2), *põrand* (*põrmand* kõrval, § 5), *senna* (*sinna* kõrval, § 25), *rehealune* (pro *rei[e]alune,* § 30), *aeges* (§ 31), *homme* (pro *hoome,* § 59), *enamiste* (pro *enambast,* § 65) ja *tagaja* 'tagasi' (§ 82). Tõlke keel on muidugi edenenud ka lausestuselt (mille jälgimine pole käesoleva kirjutuse ülesandeks) ja tõlge on kirjakeelde toonud rahvakeelest ka sõnu, mis eelnevale traditsioonile olid tundmatud, näit. *udris* (§ 56), *kehik, kivikangur, lood* (§ 81) (neile lisatagu veel *kalits, karratama,* jõe *koole,* pitseri *naast, neem,* koja *piitjalg, puhemold,* vilja *puhetama, puhte* aeg, saba *rüüsi* ajama, *teadmamees, tiugub, urmane* nahk, tuule *vahk, viltsima, virtsik, võigud* hobused, *õrk* leib, *öördama, ülap* jne.).

2. Need muutused ja rahvakeele arvestused on toonud tõlke keelde kõikumist ühelt poolt vanema traditsiooni ja uudiskeelendite, teiselt poolt aga erimurdeliste keelendite vahel, mis avaldub säärastes järjekindlusetustes nagu *teha* ~ *tehja* (§ 1), *jooseb* ~ *jooksid* (§ 2) *haistis aiso* (§ 3), *käed* ~ *kääd, mäe* ~ *nääb* (§ 16), *näod* ~ *näud, maod* ~ *jaust* (§ 17), *-nud* ~ *-nd, kinni* ~ *kindi* (§ 22), *sinna* ~ *senna, param* ~ *parem* (§ 32), *ise* ~ *isi* (§ 34), *teie* ~ *teite* (§ 49), *ende* ~ *en(n)este* ~ *ennaste* (§ 50), *teevad* ~ *tegevad, tapavad* ~ *seisvad* (§ 51), *lasta* ~ *laska* (§ 53), *austatakse* ~ *austakse, alendatud* ~ *ülendakse* (§ 54), *tõved* ~ *tõbes* (§ 57), *saja* ~ *saa* (§ 58), *nenda* ~ *ninda* (§ 61), *ühtlase* ~ *ühtlaise* (§ 63), *ütlesid* ~ *ütlid* (§ 68), *oder* ~ *ohr* (§ 74), *puude* ~ *suutest, muude* ~ *muunde* (§ 80), *sous* ~ *sugus, aujärjel* ~ *aujäre* (vt. 1. Kun. 10, $_{18-19}$), *jea* 'jää' ~ *jäetand* (vt. Saal. Tark. 16, $_{29}$, Hiiobi 37, $_{10}$, 38, $_{14}$) jne.

3. Praeguste eesti murrete valguses ja XVIII ja XIX s-l toimunud keelelisi muutusi ning keelenähtuste maa-alalisi liikumisi silmas pidades võime öelda, et esimese

tõlke keel kannab enam läänelist ilmet (vt. peat. „Läänelised jooned"), vähemal määral sisaldades aga ka idapoolseid sugemeid (vt. peat. „Idapoolsed jooned"). Väga paljud keelendid tõlkes on omased põhjaeesti mandri keskmurretele laiemas ulatuses, mõningad aga ka kitsamalt Harjumaa või ka selle naabrusalade murretele (vt. peatükke „Side põhjaeesti mandrimurretega üldse" ja „Keskpõhjalised jooned"). Vähesed jooned viitavad ka kaugematele, ms. saarte murretele: *kindi* (§ 22), millele lisatagu veel *teile*poole (nemmad ſaid teile pole järwe, Mark. 5, 1, läks ärra teile pole, Mark. 8, 13, Matt. 16, 5, 1. Saam. 26, 13, vrd. (A. R a u n a teatel) PöiKahtla *teilebol akend,* PöiKõrkvere *Kuke talu oo Jurnast teipool tänavad,* vrd. ka Helle teile pool, teile pole (KA, 187) ja p. pl. *lambo* (Jes. 22, 13, Mark. 14, 27, Joh. 2, 14), vrd. Tõs, Aud, Hää *rikku, kangu* 'kangaid', *kindu* ja Helle *lambo ~ lambaid,* KA, 18.

4. See läänemurdelise ilme valdavus, kuid ka teatavate idaliste joonte olemasolu tõlkes on seletatav sellega, et piibli tõlkijaks või vähemalt peamiseks tõlkijaks on olnud A. T h o r H e l l e, kes sündinud Tallinnas ja kirikuõpetaja ametis oli a-st 1713 peale Jüri kihelkonnas, mille murre on põhjaeesti lääne- ja idamurde vahealal ja kannab praegu ja kandis nähtavasti ka XVIII s. alguses enam läänepoolset ilmet. Rida tõlke keele erijoontest ongi eriomased kas ainult Harju murrakuile või koguni kitsamalt Jürile [7] ja selle ligemale ümbrusele praegu või tol ajal: *ohr, kehrab, suute, muunde, lood, tagaja,* vist ka *ken(n)e, kuinud, kasnud.* Mõne läänelise, nüüd Jüris puuduva joone *(valk, kindi, ende, ennaste, nenda, meite, lambo, teile*poole) tarvitamist on kesteab toetanud kaastõlkijad ja korrektorid [8] H e i n r. G u t s l e f f (1710. a-st peale Kullamaa õpetaja), E b e r h. G u t s l e f f jun. (1738. a-st Saaremaal kirikuõpetajaks) ja J. Fr. G e r n e t (oli pastoriks Vigalas). Mõned idapoolsed, praegu Jüri murdele tundmatud jooned *(ühtlaise, kambrid, kahvlid, saa, raad, saud, sõa, saab, savad, tõves)* on aga seletatavad nähtuste leviku vahepealse nihkumisega või mõne idapoolsema kirjamehe (H o r n u n g i) eeskujuga. Kõik piiblitõlke keele erijooned esinevad registreeritult A. Th. Helle grammatikas ja sõnaraamatus, ja on ka mõistetav, et see vast-

---

[7] Esitatud skemaatilistel keelekaartidel on Jüri kihelkonna piirjooned märgitud täppjoonega.

[8] Nende kohta vt. ligemalt R. P õ l d m ä e, „Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisloole", E. Kirj. 1939. lkd. 448—455.

selt ilmunud (1732) teos oli tõlke keele kujundamisel ja viimistlemisel kõige autoriteetsemaks juhiks.

5. Piibli esimese tõlke keelel on oluline osa põhjaeesti murretes toimunud muutuste kronoloogia määramisel ja Harjumaa murde mineviku tundmisel.

Andrus Saareste.

Langue biblique et langue populaire.

On analyse dans l'article les changements apparaissant dans la langue de la première traduction estonienne de la Bible comparés avec la tradition ancienne de la langue littéraire estonienne depuis 1535, et on montre que la langue de la traduction manifeste une divergence relativement grande d'avec la tradition et un rapprochement vers la langue populaire contemporaine (p. 177, I). Dans les changements apparaît un certain nombre d'hésitations entre les faits des divers parlers estoniens du Nord (p. 191, II). En observant ces traits dialectaux à la lumière des parlers estoniens actuels il est clair que la langue de la traduction est essentiellement de l'Ouest, toutefois avec quelques traits de l'Est et d'autres encore (p. 207, III). Cela s'explique du fait que le principal traducteur, A. Thor Helle, était pasteur dans la paroisse de Jüri, qui est située à la limite des parlers occidentaux et orientaux, appartenant maintenant, et plus encore dans le passé, davantage à la zone des parlers occidentaux. Quelques traits particuliers de la traduction n'apparaissent maintenant qu'à Jüri et ses environs les plus proches (p. 214, IV). Plusieurs traits du dialecte occidental plus éloigné qui sont actuellement inconnus à Jüri et sans doute aussi au XVIII siècle, apparaissent visiblement sous l'influence d'un aide du traducteur ou d'un correcteur, pasteurs dans une partie plus éloignée de l'Estonie occidentale. La langue de cette traduction présente une base importante pour l'éclaircissement du dévelopment des parlers estoniens, en particulier ceux de Harjumaa.

Kas praegu on õige aeg uue piiblitõlke avaldamiseks?

Uuest piiblitõlkest on juba ilmunud Uue Testamendi proovitrükk ja Vana Testament on kuuldavasti praegu trükis, kuna terve piibli ilmumine tahetavat lõpule viia käesoleva aasta jooksul. Lubatagu sel puhul avaldada mõningaid kõhklevaid mõtteid. Piiblitõlge ei ole mõeldav paari aasta jaoks, vaid seda tehakse mitmekümneks aastaks. Sellepärast on vaja tõlge teha äärmiselt hoolikalt ja kõigis üksikasjus põhjalikult kaalutletult. Kas on praegune aeg selleks kohane? Allakirjutanu arvates tuleb sellele küsimusele vastata eitavalt ja nimelt järgmisel põhjusel. Eesti õigekeelsuse ja keelekorralduse seisukord ei ole praegu soodus püsivama väärtusega kirjandusliku teose

redigeerimiseks, sest et meie senised õigekeelsuse alused on löönud kõikuma. Uued alused aga veel puuduvad. Elame praegu õigekeelsusliku kriisi ajajärgus. Veel mõne aasta eest peeti meie õigekeelsuse aluseks „Eesti õigekeelsusesõnaraamatut", kusjuures väga laialt oldi arvamisel, et meie keel on juba stabiliseerunud. Kuid juba aastal 1933 algas ÕS-u normide revideerimine ja muutmine, mis muutus eriti arvukaks alates aastast 1937, see on aastal, mil jõudis lõpule UT ladumine. Peale UT ilmumist, nimelt aastail 1938 ja 1939, on terve rida keelendeid, mis enne olid vead, tunnistatud lubatud paralleelvormideks endiste kõrval ja mitmed neist peaksid tulema kaalumisele ka piiblisse võtmiseks. Niisugune keelenormide revideerimine on jätkumas. Allakirjutanu on oma raamatus „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid" püüdnud näidata, et õigekeelsuse ja keelekorralduse tööd, eriti vormiõpetuse alal, tuleb teatud mõttes uuesti otsast alata uute meetoditega, et keelekorraldusele on tarvis luua kõigepealt kindel teaduslik alus. Enne õigekeelsuse põhimõtete ülesseadmisele asumist on vaja teostada rida uurimisi. Seni kui puuduvad alused ja põhimõtted, ei saa juttugi olla konkreetsete keeleliste üksikküsimuste lahendusest, ammugi mitte keelendite fikseerimisest. Sellepärast tuleb piiblitõlke lõplik revideerimine ja ilmutamine lükata edasi seniks, kuni meie õigekeelsuse alus on enam-vähem selgunud. Ei tee mingit viga, kui piibli uue tõlke avaldamise edasi lükkame 5—10 aastat. Parem on, kui me saame hea tõlke natuke hiljem kui halva kohe. See on peamine põhjus, miks piiblitõlkega tuleb viivitada. See on tähtis põhjus ja põhimõttelist laadi.

Teine põhjus, mis nõuab, et tõlke avaldamisega ei rutataks, on see, et praegu lõpule jõudev tõlge sisaldab rida puudusi, nagu see nähtub keeleteadlaste poolt avaldatud seisukohtadest (vt. EK 1937, lk. 186—193). Mitmele keeleteadlasele paistab tõlge olevat täiesti vastuvõtmatu. See on tulnud sellest, et tõlke on valmistanud üks isik, pealegi mittelingvist. Tõlkijale on abiks olnud komisjon, mis on koosnenud teoloogidest ja ainult ü h e s t keeleteadlasest, kusjuures keelelisi küsimusi on komisjonis otsustatud häälteenamusega. Sellega on tõlge paratamatult tulnud keeleteadlaste enamuse soovidele mittevastav. Suurem osa keeleteadlasi ei ole saanud tõlke kohta põhjalikku arvustust üldse avaldada. Ainult K. Leetberg on avaldanud koolipiibli põhjal brošüüri „Uue Piibli keelelikud puudused". Ülemalgi mainitud mõned keelemeeste sõnavõtud on tehtud ainult evangeeliumide tõlke põhjal, kuna

VT tõlget ei ole keegi peale komisjoni liikmete näinud. Kuuldavasti erinevat aga VT tõlge tunduvalt UT omast, viimane olevat palju moodsam, mistõttu see peaks tulema ümbertegemisele. Seega ei tea praegu õieti keegi, missugune uus piiblitõlge tuleb. Et aga piiblitõlge tehtaks valmis, ilma et keeleteadlased saaksid seda põhjalikult arvustada, see ei ole asja huvides sugugi soovitav. Seepärast ka praeguste asjaolude seisukohalt ei saa õigeks kiita piibli uue tõlke peatset ilmutamist.

Kuuldavasti olevat aga juba VT-st osa laotud ja murtud. Kui VT ladumine on lõpule viidud, siis tuleks see jätta trükilattu seisma. Loodetavasti on võimalik korrektuuris veel parandusi teha. Kõige õigem oleks muidugi ladumine hoopis seisma jätta. Vahepeal aga, kuni meie õigekeelsuse alused ja põhimõtted on kindlama kuju võtnud, tuleks kasutada ilmunud UT tõlget ja VT korrektuuri põhjalikuks arvustamiseks. Tõlke kohta ei peaks esitama täieliku üksikasjalise arvustuse mitte üksi kõik meie tähtsamad keeleteadlased, vaid ka meie paremad stilistid [1], sest piibel ei ole mitte ainult usuline ja keeleline teos, vaid ka kirjanduslik ja stiililine meistriteos.

Enne tõlke lõplikule revideerimisele asumist tuleks kõigepealt veel uuesti kaaluda, kui palju vana tõlget muuta. Esitatagu alamal ka selle kohta mõningaid mõtteid, ilma et need pretendeeriksid ainuõigele maksvusele. Asjaolust, et piibel on pika traditsiooniga, kõige laiema rahvahulga poolt loetav tugeva pieteeditundega seotud suurteos, järeldub kaks piibli keelele seatavat nõuet: ta peab võimalikult kinni pidama traditsioonist ja peab olema arusaadav kõigile rahvakihtidele, nii noortele kui vanadele. Sellest põhimõttest lähtudes tuleb piiblitõlkes vältida kõik neologismid, mis ei ole hädatarvilikud, s. t. sisuliselt ei ütle midagi muud kui vana keelend, olgu need leksikaalsed (näit. sõnad *vaenama, kavaldama, meenuma, andestama, omama, seestuma, vihastuma, rõõmustuma, pahanduma* jts.) või morfoloogilised (näit. i-superlatiiv, i-mitmus, lühike ebarahvakeelne illatiiv, nagu *venne, tarra, pühha*). Neologismide vastu räägib veel üks tähtis põhimõte, mida tuleb silmas pidada iga ilukirjandusliku teose juures, eriti aga niisuguse stiilisaavutise puhul, nagu seda on piibel — põhimõte, mille vastu minu arvates uus tõlge kõige rohkem patustab, — s. o. stiiliühtlus. On selge, et piibli stiil on arhailine ja peabki seda olema

1 Oleks väga soovitav, et tõlke stiili arvustaksid isikud nagu prof. G. Suits ja F. Tuglas.

ja et meie vana piiblitõlge on stiililt ühtlane ja ka väärtus omaette. Samuti on selge, et arhailisse stiili ei sünni neologismid. Peale neologismide on keeleelementidest stiiliga eriti ühenduses sõnajärg, mis on delikaatsemaid küsimusi. Kuuldavasti olevat tõlkija alguses tarvitanud moodsamat sõnajärge, kuna ta hiljem olevat sellest loobunud. See on punkt, mis vajab veel põhjalikku revideerimist. Mida tuleks piiblitõlkes muuta? Kõigepealt tuleb parandada sisulised vead, teiseks stiilikohmakused ja vormilt vigased laused. Edasi tuleb parandada häälikulised arhaismid (nagu näit. *muunde*) ja selged vead, mis juba aastakümnete eest meie kirjakeelest on kadunud. Kõiki muid parandusi tuleb põhjalikult kaaluda, enne kui neid tõlkesse viia.

Ülemal avaldatud mõtetega ei ole tahetud alahinnata piibli tõlkija, kadunud praost H. P õ l l u, suurt ja hinnatavat tööd. Kuid me ei tohi leppida rahuldava või kaunis hea piiblitõlkega, vaid meie püüd peab olema valmistada nii hea tõlge, kui me iganes suudame. Ka väga hea ja kõige parem tõlge ei ole raamatute raamatu jaoks veel küllalt hea. Ainult siis võib meie südametunnistus puhas olla, kui me oleme kõik teinud, mis me võimuses seisab. Seda ei saa aga teha kiirustades. Kui ingliskeelse piiblitõlke valmistamiseks olevat kulunud 25 aastat, kusjuures oli kasutada Briti riigi majanduslikud ressursid ja inimeste kaader, kas siis meie oma väikeste jõududega tahame sellesama töö teha palju väiksema ajaga? Kui meie uus piiblitõlge ka 10 aasta pärast ilmub, siis võime täiesti rahul olla. Ei ole õige ka piiblitõlget keelearenduse vankri ette rakendada. Allakirjutanu on valmis pooldama kõige radikaalsemaid keeleuuendusi, kui need osutuvad otstarbekohaseks ja keelele kasuks, kuid ei tohi unustada (mida meil küll sageli tehakse), et keel ei ole mitte väärtus ega eesmärk omaette, vaid vahend kõrgemate väärtuste teenistuses. Piibli ülesandeks on kõige laiematele rahvahulkadele pakkuda usulist kosutust. Kui aga piiblitõlke keel peaks vähendama pieteeti selle raamatu vastu või koguni vastumeelsust tekitama, siis see on kuritöö, mida keelemehed ega teoloogid küll ei tohiks oma hingele võtta. Vahepeal võidakse kasutada osalt vana tõlget, osalt UT uut tõlget. Peale selle on ilmumas veel üks piibli väljaanne, kus olevat üldiselt jäädud vana keele juurde, tehes selles ainult õigekeelsuslikke kohendusi. Nii laidetav, kui selline kahe paralleeltõlke valmistamine meie oludes ongi, ei saa me sinna enam midagi parata, sest seisame juba sündinud fakti ees. Väga õpetlik on aga ka

selle väljaande keelt võrrelda vana ja uue tõlkega ja sedagi kasutada uue tõlke lõplikul viimistlemisel [2].

Kokkuvõtteks võib öelda, et kui me tahame piiblitõlkesse suhtuda täieliku vastutustunde ning tõsidusega ja kõige võimaliku hoolega, siis peab olema meie juhtmõtteks — mitte kiirustada piiblitõlkega.

V. Tauli.

Est-ce le moment actuellement de publier une nouvelle traduction de la Bible?

La situation actuelle dans la fixation et la normalisation de la langue estonienne n'est pas favorable pour la publication d'une nouvelle traduction de la Bible, car les normes que nous avons jusqu'ici sont flottantes, faute de bases nouvelles. C'est pourquoi il faut remettre de 5 à 10 ans l'édition d'une nouvelle traduction de la Bible. Pendant ce temps les linguistes et stylistes les plus avertis devraient exprimer leurs critiques sur la traduction exécutée.

La traduction de la Bible devrait dans la mesure du possible conserver la tradition et être compréhensible pour les grandes masses. Les néologismes sont condamnables du point de vue de l'unité du style, car le style de la Bible est archaïque.

Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni.

Eesti keel on teatavasti kvantitatiivne keel, s. o. keel, kus puhtkvantitatiivse iseloomuga seigad omavad olulist tähtsust mõistete edasiandmise seisukohalt vaadatuna. Seetõttu on paratamatult tarvilik, et seesuguse keele ortograafia oleks võimeline häälikute kvantitatiivseid erinevusi edasi andma.

Muidugi pole esmajoones tingimata tarvilik, et kirjakeele ortograafia oleks foneetiline, s. o. et iga teatud foneem oleks märgitud alati ühe ja sama grafeemiga, et teatud grafeem märgiks alati üht ja sama foneemi ja et foneemide erinevad kvantiteediastmed oleksid alati märgitud. On vaid tarvilik, et ortograafia märgiks küllaldase täpsusega ja eraldamisega keele funktsionaalseid momente.

Selle funktsionaalse otstarbe seisukohalt tuleks eesti keele vokaalide märkimise puhul kirjakeeles eraldada ka kvantitatiivseid erinevusi. Järgsilpide vokalismis esineb

[2] Kuuldavasti olevat keelemehel K. Leetbergil valmimas UT tõlge, millest üks evangeelium on juba ilmunud. Sedagi tuleks kasutada uue piiblitõlke valmistamisel.

küll eesti keeles kaunis kindlakujulisi vokaalide kvantiteedierinevusi, kuid neil ei ole funktsionaalset ülesannet ja seetõttu ei ole ka kirjakeele ortograafias nende märkimine tarvilik. Teissugune seisukord on esimese silbi vokalismi puhul. Siin võime üksikvokaalide puhul eraldada kolm eri kvantiteediastet, mil on oluline tähtsus mõistete edasiandmisel. Need on teatavasti: 1. lühike vokaal (näit. *saDa* jm.), 2. pikk vokaal (näit. *sāDa* jm.), 3. ülipikk vokaal (näit. *sâDa* jm.).

Kui sellelt huvikohalt asuda vaatlema eesti esimese piiblitrüki (ilm. 1739. a.) ortograafiat, siis saame järgmise pildi:

I. Lühike vokaal on alati edasi antud ühe vokaalimärgiga, näit. (*a*:) al, walgusſe, ALgmisſes, agga, wahhele, kallab jm.; (*ä*:) lähwitamas, jättab, tähheb, järrele, näggi jm.; (*ę*:) öhto, pörm, jöggi, öhko jm.; (*e*:) et, kesket, ſedda, Wesſi, Esſimenne jm.; (*i*:) mis, linnud, nimmetas, pimmedusſe, innimesſe jm.; (*o*:) rohto, on, olli, koggugo, rohhud jm.; (*u*:) kus, Jummal, ſuggu jm.; (*ü*:) ühte, ütles, Peatük, tühhi, ſüggawusſe, ülles jm.

Ühenduses selle esimese silbi vokaali märkimisega paistab silma asjaolu, et see esineb kas kinnises silbis (näit. walgusſe, lähwitamas, et jm.) või häälduslikult lahtises silbis (näit. agga, tähheb, ſedda jm.). Viimasel juhtumil on järgneva üksikkonsonandi märkimiseks tarvitatud kahekordset sama konsonandi grafeemi, mistõttu on saavutatud silbi näiline kinnisus — ortograafiline kinnisus. Ja see tehniline võte on läbi viidud järjekindlalt.

II. Pikkade vokaalide märkimisel on kasutatud erinevaid märkimisprintsiipe, kusjuures pika ja ülipika vokaali vahel ei ole vahet tehtud.

1. Ühe vokaali-märgiga on märgitud pikka vokaali järgmistel puhkudel:

a. Lahtises silbis, näit. (*ā*, *â*:) Sago, watas, ſatis, Ramat, hawaks, Wata, ſate, ſawad, ſata jm.; (*ā*, *å*:) päwaks, päwaga, räkis jm.; (*ę̄*, *ę̂*:) rõnnustaminne jm.; (*ī*, *î*:) liguwad, tibadega jm.; (*ē*, *ê*:) ſemet, ſeme, ärranetud jm.; (*ō*, *ô*:) joſeb, lodusſed, togo, romajad, lodi, lonud, toma jm.; (*ȫ*, *ȯ̂*:) ſõmaaiaks, ſõte, ſõma, lõjatte jm.; (*ū*, *û*:) ſured, pude jm.; (*ů*, *ů̂*:) hüdis, hütama jm.

Seejuures tuleb tähele panna, et nimetus „lahtine silp" ei käi hääldusе, vaid kirjapildi kohta, kusjuures ortograafiliselt lahtine silp võib tegelikus hääldusеs olla kinninegi, näit. watas (loe: *vāttas*), ſõte (loe: *sõtte*) jm. Samuti ei

ole niisugused *ę̄*, *ę̂* märkimised nagu poöſaid, moöka jm. kvantiteedi märkimise probleem ja ei kuulu siia.

b. Järgmise silbi vokaali ees, näit. (*ī*, *î*:) wiendaks (loe: *vīenᴅaks*); (*ū*, *û*:) Kue (loe: *kūe*), luakſe (loe: *lūakse*); (*ǖ*, *ǘ*:) ſüa (loe: *sǘa*) jm.

Selle märkimisuususe puhul ei ole muidugi selge, kus on eri silpidesse kuuluvate vokaalide ja diftongiks ühinenud vokaalide piir, ja oma juhtumeid, mida praegu käsitame diftongidena, võisid tollal kuuluda eri silpidesse kuuluvate vokaalide rühma, näit. mao, käeſt, näo, jöe jm.

c. Sõna lõpus, näit. Ma, ma, Ja, ja, ſe, küljelu, lu, pu jm.

Selle rühma märkimisviisi puhul on tähelepandavalt erandiks tüüp wee (sg. gen.), mida nähtavasti pole käsitatud tavaliseks pikaks vokaaliks. Tõenäoliselt on selle puhul tegemist grammatilise teoretiseerimisega: nom. we=ſſi — gen. we=e (vrd. kä=ſſi — kä=eſt).

II. Kahe vokaali-märgiga on pikka vokaali märgitud ortograafiliselt kinnises silbis, näit. (*ā*, *â*:) maalt, maaks, maad, ſaatnud, ſaatke, ſaad, maaſt, waatnud jm., (*ǟ*, *ǟ*:) pääw jm., (*ē*, *ê*:) ſees, ſeeſt, teed, need, eeſt, mees, leek jm., (*ī*, *î*:) ſiis, ſiit jm., (*ō*, *ô*:) loob, noort jm., (*ȫ*, *ȫ*:) ööks, ſööd, tööd jm., (*ū*, *û*:) puud, kuulſid, küljeluuſt, ſuud, puutma, kuulnud jm., (*ǖ*, *ǖ*:) nüüd jm.

Vaadeldes seda osa eesti esimese piiblitrüki ortograafiast, peab möönma siin tarvitatud süsteemi kiiduväärt järjekindlat rakendamist, millest suuremat järjekindlust ei leia eesti kirjakeele praeguseski ortograafias. Teisest küljest on tähelepandav selle süsteemi keerulisus ja mitmepalgelisus, mis ometigi ei ole suuteline rahuldama eesti keele tarbeid, sest võrreldes selle ülevaate tulemusi eesti kirjakeele ortograafia kvantiteedi eraldamise tarbega näeme, et eraldatud on ainult pikad vokaalid lühikesist, kuna aga funktsionaalseid erinevusi omavad pikkade vokaalide kaks eri astet on märkimata jäetud. See pahe esimese piibli trüki puhul ei ole märkimisväärne, kui arvestame, et praegusegi eesti kirjakeele ortograafia ei märgi vahet nende kahe eri kvantiteediastme vahel.

Pääle selle on mõningad olulised jooned eesti esimese piiblitrüki ortograafias käsiteldud küsimuse puhul, mis vajaksid lähemat jälgimist ja mille päritolu ja saamiskäigu kohta on põhjust lähemat huvi tunda. Ühtlasi moodustavad need kogu vokaalide kvantiteedi märkimise süsteemi põhireegli: 1. silbi kunstlik ortograafilise kinnisuse saavutamine (kui see pole juba enne kinnine konsonantühendi või geminaatkonsonandi järgnedes) lühikese

vokaali puhul sel teel, et järgneva üksikkonsonandi grafeem märgitakse kahekordselt (näit. aggа, täḧḧeḋ jm.), 2. pikkade vokaalide erinevad märkimisprintsiibid olenedes järgnevast ortograafilisest naabrusest: vokaali ühekordse grafeemiga ortograafiliselt lahtises silbis, vokaali kahekordse grafeemiga ortograafiliselt kinnises silbis.

Selguse saamiseks vaadeldagu nende võimaluste märkimise arenemist eesti kirjakeele algusest kuni eesti esimese piiblitrükini.

I. Silbi kunstliku ortograafilise kinnisuse küsimus lühikese vokaali puhul. Küsimusse tulevad siin kõigi üksikkonsonantide märkimine lühikese vokaali järel. Eesti kirjakeele vahekorrad ses küsimuses enne esimest piiblitrükki on paari sajandi kestel kaunis kirjud. Saamata siin ruumipuudusel esitada üksikasjalist materjali ja vahekordi toodagu ainult grafeemide loetelu kronoloogilises järjestuses, mis annab järgmise pildi intervokaalsete *G, D, B, s, h, n, m, l, r, v* konsonantide märkimisest:

L e l o w: ck ~ (ckgk), (d), ß ~ ſ, ḧ, nn, mm ~ m, ll, (r); *Credo:* k, ſ ~ ß ~ ſſ, ḧ (~ ch), n̄, m̄ ~ m, ll, rr; W a n r a d t - K o e l l: gk (~ ck ~ ? k), dd (~ ? d), bb, ſſ (~ ſ), ḧ, n (~ nn), m (~ mm), ll (~ l), r (~ rr); ametivanne I: ſs, nn (n̂n̂), m; ametivanne II: (ſ), nn, m; B e c k e r: k, b, ll, rr; tunnistus A w e r b a c h'ile: dd, bb, ſ (~ ſſ), ḧ, n ~ nn, m ~ mm, ll, rr ~ r; katkend Liivimaa talurahva õigusest: ſz, ḧ, mm, ll, rr; M ü l l e r: gk, dd, bb, ſs (~ ſſ), ḧ (~ ch), n ~ n̄ ~ nn, m ~ m̄ ~ mm, ll (~ l), rr, w; Turu käsikiri: gk (~ gg ~ g), dd, bb, ſs (~ ſ), ḧ, n, m, l, r (~ r), w; kohtuvanne I: dd, ſs, ḧḧ, nn, m (~ m̄), ll, rr, ww; R o s s i h n i u s: gg, dd, bb, ſſ, ḧ, nn (~ n̄ ~ n), mm (~ m̄ ~ m), ll, rr w; R. B r o c m a n n: gk, dd, bb, ſſ, ḧ (~ ḧḧ), nn, mm, ll, rr; M ö l l e n b e c k: *dd, bb, ss, hh ~ h, nn, mm ~ m, ll, rr*; S t a h l: gg ~ gk, dd, bb, ſſ, ḧ (~ ḧḧ), nn (~ n̄), mm (~ m̄), ll, rr, ww; G. S a l e m a n: *gg (~ gk), dd, bb, ss, h (~ hh), nn, mm, ll, rr*; J. S a l e m a n: gg, dd, bb, ſſ, ḧḧ (~ ḧ), nn, mm, ll, rr; B r o c m a n n ja F a b r i c i u s: gk, dd, bb, ſs ḧ (~ ḧḧ), nn, mm, ll, rr, ww; V i g æ u s: gg ~ gk (~ ck), dd (~ d), bb, ſz, ḧ, nn (~ n), mm, ll, rr; L i p h a r d u s: gk ~ ck (~ gg), dd, bb, ſs, ḧḧ (~ ḧ), nn, mm (~ m), ll, rr, ww; G u t s l a f f: gg (~ gk), dd, ſs (~ ſ), ḧ ~ ḧḧ, nn, mm (~ m), ll, rr, ww; K o h t e n: gk (~ ck), dd, bb, ſz, ḧ, nn, mm (~ m), ll, rr, w; Saaremaa käsikiri: gg ~ gk, dd, bb, ſ ~ ſz, ḧ (~ ch), nn, mm (~ m̄), ll, rr, (ww); H a m e r i n u s: gk, dd, bb, ſz, ḧ, nn, mm, ll, rr, ww; Hand- Hauſz- Und KIrchen-Buch (1656): gg, dd, bb, ſſ, ḧ ~ ḧḧ, nn, mm

(~ m̃), ll, rr, ww; Bengt Horni käsk: gk, dd, bb, jj, hh, nn mm (~ m̃), ll, rr, ww; ChrGb., Cat., EvEp., LSt.: gk, dd, bb, jj, hh, nn, mm, ll, rr; Rit.: gk, dd, bb, jj, hh, nn, mm, ll, rr, ww; Verginius (WT): gg, dd, bb, jj, h, nn, mm (~ m̃), ll, rr, ww; Laulo-Ramat (1689): gg, dd, bb, jj, hh ~ h, nn, mm, ll, rr, ww; Palwe-Ramat (1689): gg, dd, bb, jj, hh ~ h, nn (~ ñ), m̃ ~ mm, ll, rr, ww; Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikiri: gg, dd, bb, jj, hh, n (~ ñ ~ nn), m (~ m̃ ~ mm), l (~ ll), rr, w; Hornung: gg, dd, bb, jj (~ ʃj), hh, nn, mm, ll, rr, ww.

Nagu näha, algab lühikesele vokaalile järgneva üksikkonsonandi märkimise tendents kahe grafeemiga juba eesti kirjakeele mälestiste algpäevilt XVI sajandi algusest.

Kust põlvneb siis see märkimisuusus?

Teatavasti olid eesti keele ülesmärkimisega tegelejad algul päämiselt katoliku vaimulikud ja XVI sajandi keskpaigast pääle luteri usu vaimulikud. Mõlemad olid rõhuvas enamuses sakslased ja nende kaudu liitub kogu eesti kirjakeele arenemine keskalamsaksa mõjupiirkonda ja XVII sajandi algusest pääle ülemsaksa omasse, missugune mõju on kestnud hilisemate aegadeni. On siis loomulik, et XVI sajandi algusest pääle põlvnevad ülestähendused eesti keelest tehti tolleaegse alamsaksa ortograafilise mõõdupuuga ja hiljem XVII sajandi algusest ilmnevad muutused põlvnevad sissetungivast ülemsaksast. Teatavasti on saksa ortograafiale omane, et üksikvokaal esineb pikana lühikese üksikkonsonandi ees, kuna aga konsonantühendi või geminaatkonsonandi (ortograafiliselt kahekordse konsonandi) ees esineb lühike üksikvokaal (vrd. Kobolt EK 1929, 163—164). Kui seda märkimissüsteemi, mis saksa keelele oli omane ja otstarbekas, asuti rakendama eesti keele ülestähendamisel, kus vokaali pikkus ei olenenud positsioonist, siis tuli lühikese vokaali tähistamiseks paratamatult järgnev lühike üksikkonsonant märkida kahekordse märgiga (näit. ſadda, kuna ſada märkimisviis oleks eeldanud lugemist *sāda* või *sâda* vt. allpool). Nii ei ole see konsonandi kahekordne kirjutamine siis konsonantismi ortograafiline nähe oma sisult, vaid ainult vokaali lühiduse märkimine.

Teisest küljest pidi aga juba eesti kirjakeele algusest pääle tähele pandama asjaolu, et see märkimisviis tekitas segiminekut nende juhtumitega, kus lühikesele vokaalile järgnes geminaatkonsonant. Nähtavasti päämiselt seetõttu (kuigi ka eeskujuks olnud saksa ortograafia oma põhiolemuselt ei olnud järjekindel) esineb kõikuvusi üksikkonsonandiga märkimisse.

Iseloomustava kuju võtavad need märkimiskõikuvused XVI sajandil Wanradt-Koell'i katekismuse ortograafias, kus üksikkonsonantide *h, n, m, r* puhul tavalisemaks märkimisviisiks on ühekordne konsonandimärk, kuna vaid *s* ja *l* puhul näikse kahekordse konsonandimärgi tarvitamine olevat tavalisem, mistõttu ühekordse konsonandimärgi tarvitamist võib pidada harilikumaks. Tähelepandavalt võib nende konsonantide puhul esineda lühikese vokaali järel ka geminaat. Kuid teiselt poolt meediate (*G, D, B*) puhul märgib Wanradt-Koell suure järjekindlusega gk ~ ck, dd, bb. Nende puhul ei tule geminaadi võimalus küsimusse. Ka Awerbach'i tunnistuses ja Müller'il on see kõikuvus märgatav. Kuid Turu käsikirjas, mille puhul nähtavasti puudusid määrava tugevusega saksa ortograafia kammitsad, on *n, m, l, r, v* konsonantide ühekordne märkimine juba süstemaatiline. Kahjuks jääb see üksikuks kõrvalekaldumiseks. Ja hiljem, XVII sajandi lõpul tuleb see ühekordse konsonandimärgi tarvitamise tendents veel korra sonoorsete konsonantide puhul võimule Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikirjas, et siis samaaegselt Hornung'i poolt lõplikult saada kõrvaldatuks. Nii asuvad ka eesti esimene piiblitrükk ja tema arvukad järglased sama eranditu kahekordse konsonandimärgi tarvitamise juures kuni XIX sajandi keskpaigani.

Huvitavalt ei taha *h* kahekordne kirjutamine ligi kahesaja aasta kestel kuidagi eesti kirjakeele ortograafiale omaseks saada, kuigi süsteem seda näis nõudvat (— puudus ju ühekordse *h* märgi tarvitamise puhul eesti keeles eelneva vokaali pikaks hääldamise võimalus!). Nii võib ainult *h*-grafeemi märgata Lelow'l, Wanradt-Koell'il, Awerbach'i tunnistuses, Liivimaa talurahva õiguse katkes, Turu käsikirjas, Rossihnius'el, Vigæus'el, Kohten'il, Hamerinus'el, Verginius'el. Ka *Credos*, Müller'il, Brocmann'il, Stahl'il, Saleman'il, Gutslaff'il, Saaremaa käsikirjas ja Hand- Hauſz- Und Kirchen-Buch raamatus on h-grafeem harilikum. Ja niisugune olukord esineb tegelikkuses sellele vaatamata, et juba Stahl'i grammatika (Anf. 1) annab hh tarvitamise juhise: „Wo zwey h beyſammen ſtehen / da ſol das letzte auſzgeſprochen / vnd das förderſte deſz fürgehenden *Vocalis nota* [NB!, M. T.] ſein / als leh-hatan ich ſende. leh-hexet / Bletter". Ühekordse märgi kirjutamine aga peegeldub vastu näit. Göseke' grammatikas (MLOe. 5): „Wenn h zwiſchen zweyen *vocalen* ſtehet / ſoll es nicht zu dem erſten / ſondern letzten genom-

men werden / alſz: Wahe / Jho / Öhe". Kuid sellele lisatakse kohe süsteemikohase kirjutamisviisi soovitus: „Welches h doch beſſer *dupliret*, und jedem *vocali* eines zugeordnet würde / als; wahhe / Jhho / öhhe". Ka selle paneb Hornung hh-na süsteemikohaselt ja lõplikult maksma.

II. Pikkade vokaalide märkimise küsimuses on vahekorrad eesti kirjakeele algusest kuni esimese piiblitrükini veel kirjumad. Vaadeldagu nende arenemist üksikasjalisemalt.

1. Silbialgulise üksikkonsonandi ees kohtame järgmisi märkimisviise:

Credo: ſanudt, remu; Wanradt-Koell ſada, ſatack, ſureſt, hure, kule, heme, hede ~ peele, möeda, (h)eemes, ſeetut; Becker Remus; tunnistus Awerbach'ile errakeleda, pele, lina, poleſt, Juren, püdep ~ lienaſt, lhenaſts, Thede ~ kijtuſſ(e); Müller ſama, ſawat, pæle, iæwat, tædate, iæte, næte, Pola, ſöwat, melæſt, melewalla, Kelell, wyki, kulutanut, kulete, iures ~ pohle, nohret, ſöhnut, ſuhret, Tuhle ~ thonut; Turu käsikiri ſada, ſaman, päle, jäman, ſäduſsſe, iekett, loÿa, tonutt, pole, poleſt, lonutt, toman, Pöra, ſönutt, ſöma, römuſsa, römus, jure, kynal ~ ſaama, ſaakutt, ſaako, Erraſaata, ſaada, pääle, häälen, ſäädusſes, päälle, hääle, juuren, juure, juures, kuuleman, ſuuta, kuule; kohtuvanne I ſahma; Rossihnius römuſta, wörit, wöraile ~ ſahkut, erraſahta, ſahja, ſahnut, pähle, kähnat, währa, hähle, pohle, errajohket, ſöhtetut, mehle, ſihwuck, ümberwihma, wihna, wihket, lihna, ſuhre, allakuhlutawat, kuhlata, Muhka ~ möchtu ~ pudhus; Brocmann mata, wata, wiwit, jure ~ meele ~ pehle, lohtap, ohtap, lohnut, tohnut, Wohdiſz, nohre, Öhſel, Röhnux, Röhmo, kihtan, Wihna, ſuhre, kuhle, hühdiſz, pühdiſz ~ othan, lothan; Möllenbeck *lotap, otap, hole, pöra, ~ sahwat, paehle, röhmu, mehle, kehle, kuhle.* Stahl ſakut, pele, Kroni, jure, jures ~ errakeelis, meele ~ ſahma, ſehdinut, pehle, pehwa, nehme, pohdtut, öhſe, röhwel, pöhrat, röhmus, höhlaſt, wihtut, kihtan, wihma, ſuhre; G. Saleman *Keelet, meelet, keeles, needus ~ nohret, suhkohret, röhmustab, Wihna, kihtus, Kuhle;* J. Saleman keelet, meelet ~ ſahkut, ſahwat, wahta, ſahta, jehma, hohlex, röhmo, juhre; Brocmann ja Fabricius Ramatho, kekit, jures ~ Meele, meeles, peetut ~ ſahnut, ſahma, Rahmatode, ſahtetut, tehda, jehnut, pehle, Sehduſse, Sohmemah, Hohle, lohtame, pohleſt, ſuhre, ſuhrede; Vigæus ramato, ſäduſze, pina, Jureſz ~ ſahwat, tähda, mehlewald; Liphardus jure, jures ~ ſahma, ſahte,

ſahme, pehle, tehme, pohle, Söhtiſt, ſuhre, kuhlema; Guts-laff ramat, weren, ſsiwade ~ Sahko, ſahnut, kahla, pähle, jähda, hohmick, nohlede, errakohle, tohma, nohre, möhda, ſöhkes, ſöhke, möhka, tehda, lihkutake, lihkus, wihti, ſuhret, kuhwes, ſuhremba, kuhli pühda ~ thenida; Kohten ramato, erra-ſatack, rekinut, tennapewane, jureſt ~ Sahjameſte, ſahnut, pohle, nohret, ſuhre ~ thäte; Saaremaa käsikiri römux ~ ſahme, ſahtis, ſahnut, ſahtetut, pehle, kehnap, kohreſt, lohtus, pohtut, pohle, röhmolicko, röhmo, wihna, juhres, juhre, kuhlu-tanut, ſuhrembat ~ ſathe, ſöthis ~ thoma; Hamerinus iure, prukima ~ meewikenne, meeleheh ~ ſahma, ſahme, pähle, ehre, ſehtut, ſehduſze, kuhlutab; Hand- Hauſz- Und KIrchen-Buch (1656) Tödde-Teede, Meeleheh ~ ſahma, Mahle, ſahwat, Hehle, pehle, tehda, Lohja, Taiwa-Hohne, öhſel, röhmuſta, ſöh-tada, kihtut, kihtada, Tihba-Warjo, Pihma, ſuhres, puhtunut; Bengt Horn'i käsk Wiematti, Hoora-Ello, Hoora-Jachtmiſſe, Mahkeele ~ Rahmato, ſahwat, ſahnut, ſahma, Mahnizuſſex, tehda, Hohrat, tohtut, tohnut, wihwat, wehrendel, KUhlotan, kuhloxe, ſuhremax, kuhleme, kuhlotama, ſuhre; Chriſtliches Gebet-Buch (1673) Meele ~ ſahnut, ſahwat, tehda, pehſep, Nohret, Kohlit, pohle, ümberpöhrada, Möhka, rihſup; Rituale (1674) jure, Loja ~ ſahma, ſahte, ſahko, ſahta, ſahtut, pehle, igkapehwane, pehwal, pohtut, röhmus, linkotama, ſuhre; Adr. Verginius Saaja, Seemen, Meelewald, Greeka, Keele, Keelel, üllespeetämä, teedä, Weega, teeſiwa, puudu ~ Rahmat, ſahma, ſahni, ſahda, ſahnu, Pahwel, Jahnille, pähle, Sähduſſe, hähle, jähmä, Mährane, Erräjähgo, erräkohlu, tohdus, tohdu, es hohli, röhmulikko, röhmuſtanu, Wöhrid, Möhto, Wehre, wihma, Lihna, wihge, Wihnaſz, kuhlut, kuhliwa; Laulo-Ramat (1689) tähda, Lohja, Lohma, Kohli, ſöhtada, röhmuſaſt, Pihma, Kihtus, puhtunut; Palwe-Ramat (1689) Mele, jure ~ erraſahtut, ſahnut, wahgup, Pähwal, tähda, johda, johme, pohle, ſöhda, ſöhme, pöhran, Röhmo, tehte, mehle, Wihnax, Rihdeſt, kuhlotama, ülleſuhre, Kühnal; Andr. ja Adr. Ver-ginius'e piiblitõlke käsikiri räkis, päle, räkima, Honeſt, möda, Wöras, Sidi, Tibaſte, jure, Kube ~ ſaadik, ſaago, lääwat, Säädusſeks, ſöönuks, Nööriga, Söömiſſe, Wööras, Teeniſtuſſe, Teenima; Hornung ſame, ſadik, wata, ſago, rägiti, keſkpäwa, päle, näte, poleſt, Lotuſſes, podo, ſöma, möda, Öſel, Wöra, römus, Möto, kela, ſega, Wega, wimati, Ridid, Wina, jures, ſure, kulete, putus, kulotakſe.

Neist esitatud näiteist võime juba konstateerida, et eesti kirjakeele algusest kuni esimese piiblitrükini on käesoleva ortograafilise järelpositsiooni puhul pika vokaali märkimisel valitsevas kirjus segaduses tarvitusel olnud neli eri märkimisprintsiipi.

Esmalt esineb siin muidugi juba lühikeste vokaalide märkimisel puudutatud saksa ortograafiale omane printsiip, kus järgnev üksikkonsonant (õigemini üksikgrafeem) näitab eelneva üksikvokaali pikka häälдust, s. o. ortograafiliselt lahtises silbis märgitakse pikk vokaal ühekordse tavalise vokaali-märgiga. Nagu esitatud näiteist selgub, valitseb see märkimisviis eesti kirjakeele ortograafias XVI sajandil ja sajandi vahetusel M ü l l e r'il. Hilisemate käsikirjade ja trükiste puhul võib seda kohata vähemal määral ja mitte kuski valitseva märkimisviisina (näit. Turu käsikirjas ȝȝ (~ ȝ), R o s s i h n i u s'el, B r o c m a n n'il, M ö l l e n b e c k'il, S t a h l'il, L i p h a r d u s'el, G u t s l a f f'il, Saaremaa käsikirjas, H a m e r i n u s'el, Rituale (1674), Palwe-Ramat (1689) ȝh (~ ȝ), ja vaid V i g æ u s'el ja K o h t e n'il umbes võrdselt ȝh ~ ȝ. XVII sajandi teisel poolel on selle märkimisviisi osatähtsus minimaalne ja piirdub üksikjuhtumitega (näit. sagedaim jure, jureꝛ). Mõningais tekstides läbivõetud ulatuses (näit. Hand- Hauſz- Und KIrchen-Buch 1656, Bengt Horn'i käsk Chriſtliches Gebet-Buch 1673, Wastne Testament 1686, Laulo-Ramat 1689) pole seda märgatudki, mis ei tarvitse küll näidata selle puudumist, küll aga haruldust. Tsiteeritud tekstides valitseva tendentsi järgi oleks see märkimisviis nähtavasti surnud loomulikku ja tarvilikku surma, kui H o r n u n g seda poleks maksma pannud eranditu järjekindlusega, missugusena see esineb ka esimeses piiblitrükis ja üle sajandi pääle seda.

Teiseks leidub XVI sajandi eesti kirjakeele vanemais mälestisis pika vokaali edasiandmist grafeemi e juurdelisamisega vastavale vokaali-grafeemile (näit. möeda, ſienaſt = *mõda*, *tinast*). See märkimisviis on pärit alamsaksa ortograafiast ja esineb eesti kirjakeeles vaid XVI sajandil (vrd. K o b o l t EK 1929, 163, J o h a n s e n Beiträge zur Kunde Estlands XV_4, 107—108). Õieti kuulub see märkimisviis eesti kirjakeeles alamsaksa perioodil pääasjaliselt neile juhtumeile, kus järelpositsioon ei andnud edasi vokaali pikkust, s. o. kas silp oli kinnine konsonantühendi läbi või sõnalõpulise konsonandiga suletud või mõnel muul põhjusel tarvitatud enam kui üht konsonandi-märki pika vokaali järel (lähemalt vt. allpool). Käesolevas positsioonis leidub seda märkimisviisi XVI sajandi kirjakeele mälestisis umbes võrdselt eelmise märkimisviisiga W a n r a d t-K o e l l'il, kes nähtavasti sisulisil põhjusil hakkas kõrvale kalduma reeglipärasest alamsaksa ortograafia süsteemist (vrd. ülalpool lühikese vokaali mär-

kimise puhul tehtud märkusi), ja vähemal määral tunnistuses Awerbach'ile.

Kolmas enne esimest piiblitrükki tarvitusel olnud pikkade vokaalide märkimisprintsiip seisab vahetus ühenduses eelmise alamsaksa päritolu printsiibiga. Selle kohaselt tarvitatakse vokaali pikkuse märkimiseks kahekordset vastava vokaali grafeemi (näit. ſaada, pääle jm.). Samuti kuulub see eesti kirjakeele alguses süsteemikohaselt päämiselt nende juhtumite märkimiseks, kus vokaali pikkus ei selgu ortograafilisest järelpositsioonist, kuigi ses suhtes päris selget vahet pole kunagi tehtud. Vokaali *e* puhul on see märkimisprintsiip isegi täiesti samane eelmise printsiibiga. Nähtavasti selt seisukohalt tuleb mõista ka asjaolu, et see märkimisviis eesti kirjakeele ortograafias enne esimest piiblitrükki ligi 200 aasta kestel pika *e* puhul püsis valitseva märkimisviisina. Nii tunnevad näit. Brocmann, Stahl, G. Saleman, J. Saleman, Brocmann ja Fabricius, Hamerinus, Hand-Hauſz- Und KIrchen-Buch (1656), Christliches Gebet-Buch (1673) läbivõetud ulatuses ainult seda (ee) märkimisviisi. Seevastu aga on ülemsaksa perioodil ainult muud märkimisviisi kohata vaid Rossihnius'el, Möllenbeck'il, Vigæus'el. Muude vokaalide puhul on see tarvitusel märgatavalt vähemas ulatuses. Nii tuleb see küsimusse XVII sajandi algul päämise märkimisviisina Turu käsikirjas (aa, ää, uu) ja juhuslikult Bengt Horn'i käsus (oo) ning A. Verginius'e raamatus Waſtne Teſtament (aa). XVII sajandi lõpul Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikirjas esineb see revolutsiooniliselt valitseva märkimisviisina (aa, ää, öö, ee), et selle järele kaduda enam kui sajaks aastaks.

Neljanda ja kõige tavalisema pikkade vokaalide märkimisviisina esineb pikkusemärgi ɦ tarvitamine vastava vokaalimärgi järel (näit. ſaɦma, ſuɦret jm.). See märkimisviis on pärit ülemsaksa ortograafiast (vrd. Johansen Beiträge zur Kunde Estlands XV_4, 107—108) ja tuleb eesti vanema kirjakeele ortograafias nähtavale alles XVII sajandi alguses. XV sajandil (alamsaksa mõjuperioodil) seda ei esine [1].

[1] Seda esineb küll Liivimaa talurahva õiguse katkes (näit. ſaɦte), mille Saareste (Hansen'i, Reiman'i ja Cederberg'i järgi) asetab päritolult XVI sajandi keskpaika (vt. VEKVM, 2—3 ja selle järgi ka Kobolt EK 1929), mis aga on nii sisu kui ka ortograafiakriitika põhjal eksitus. Mainitud katke kuulub ilmselt XVII sajandisse (vt. Johansen Beiträge zur Kunde Estlands, XV_4, 107).

Müller on esimene, kelle jutlusis see märkimisviis esineb vähemtarvitatava paralleelpruugina (nagu enne Müller'it esineb selle asemel ɕ-grafeemiga pikkusemärkimist). Kogu XVII sajandi kestel on see tavalisim märkimisviis (välja arvatud Turu käsikiri XVII sajandi I poolel ja Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikiri XVII sajandi lõpus), kuni Hornung'il see täiesti kadus.

Mis puutub selle märkimisviisi otstarbekohasusse tolleaegse pruugi seisukohalt, siis segav samasus konsonantühenditega, mille esimeseks komponendiks oli *h*-häälik, ei olnud nähtavasti kuigi oluline. Osalt eraldati konsonantühendeisse kuuluv *h* pikkusemärgist seega, et tarvitati konsonantühendeis grafeemi ɕh (näit. Müller nɑ̈ɕhtut, Tɑ̈ɕht, Rossihnius täɕht, Brocmann nɑ̈ɕhtut, Möllenbeck *vcht*, Stahl ɔ̈ɕhto, J. Saleman tɑ̈ɕhtut jne.), kuna osalt tarvitati pikkusemärgiks tavalisest ɧ-grafeemist erinevat ɧ-grafeemi (näit. Laulo-Ramat 1689, Palwe-Ramat 1689).

Nende kolme viimase ortograafiliselt lahtise silbi pikkade vokaalide märkimisviisi puhul jõuame paratamatult küsimuseni: miks tekkisid need süsteemiomase märkimisviisi kõrvale XVI sajandil ja miks pääsesid need ülekaalukalt valitsema kogu XVII sajandi kestel? Siin on nähtavasti tõele kõige lähem seletus see, et aluseks võetud ortograafia-süsteem ei olnud kohane eesti keelele, kus vokaalide pikkus ja lühidus ei olnud mingil määral olenev naabrusest ja kus see naabrusest olenematu pikkus omas veel seejuures funktsionaalset tähendust (vrd. lühikese vokaali märkimise puhul tehtud märkusi). XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafia tegelik areng ja selle segaduses ilmnevad tendentsid oleksid ortograafia süsteemikindlaks ümberkorraldamisel vajanud kindlasti tähelepanu. Nende tegelikkusest väljaarenenud tendentside suund oli selleks küllalt kindel ja märgatav. Hornung'i ortograafianormid, mis olid küll kiiduväärt järjekindlad ja mis maksavad ka esimeses piiblitrükis, püsides veel kaua pääle seda, pole neid tendentse nähtavasti arvestanud käesolevas punktis mingil määral. Ka uuenduseks ei saaks siin nimetada Hornung'i tegevust — see oli ju XVI sajandi süsteemi valitsevuse uuestimaksmapanek, mille XVII sajandi praktika oli tegelikult juba maha jätnud.

2. Neist juhtumeist, mil esimese silbi pikk vokaal eelneb teise silbi vokaalile (kui hääldusliкke siirdehäälikuid mitte arvesse võtta), võiks enne esimest piiblitrükki näiteks mainida järgmisi:

Wanradt-Koell ſye, tunnistuses Awerbach'ile ſye, Müller Wiendel, Kwes, Rossihnius ſya, Stahl Kuhendel, Vigæus ſija, Gutslaff wihges ('viies'), Hamerinus uhex ('uueks'), Hand- Hauſz- Und KIrchen-Buch (1656) uheſt, Bengt Horni käsk ſaha ('saada' = *sâa*), Rituale (1674) uheſt, Palwe-Ramat (1689) uheſt Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikiri Kue ('kuue'), Hornung ſaes ('saades'), lialt ('liialt'), Rietelle, Ueſt, kuendal, hüan.

Nagu näha, on neid juhtumeid peetud samaseks eelmise pikkade vokaalide rühmaga ortograafia suhtes ja käesoleva rühma puhul maksab sama, mis öeldud eelmise rühma pikkade vokaalide ortograafia kohta.

3. Mis puutub pika vokaali märkimisse sõna lõpus, siis võiks XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele vanemaist mälestisist selle kohta tuua järgmisi näiteid:

Lelow mhae (= *mâ*); Wanradt-Koell maapeel, nee, (ſ)ee ~ ſe, ne; tunnistus Awerbach'ile ſie 'see', kwe 'kuu' ~ ſe, ne; Müller eh, tæ, Pæ, hæ, ſe, ke, nÿ, Su, Kuwallo ~ Maa, Mää ~ Öh, muh; Turu käsikiri mhoa 'maa', hää, pää, tee, nÿ, töö; Kohtuvanne umb. 1600 ſe, me, ni; Rossihnius iß ſa, hä, häteggo, tö, ſe ~ Mah, mah, weh ~ the; Brocmann Ma, So 'sinu', mo 'minu', ſe, ke 'kes', Me 'mis', ni ~ Töh, Suh, Puh; Möllenbeck *sa* 'sina' ~ *haeh*, *Suh*; Stahl ke, ſe ~ mah, peh, ſuh; G. Saleman *so* 'sinu', *Se, se, ke ~ mah, mah-keel, mahsannat, heh, peh, töh, tee, Suhkohret, puh;* J. Saleman ma, ſe, Me, ke ~ kah; Brocman ja Fabricius ſe, ke ~ Sohmemah, Mah, kah, töh; Vigæus ſe ~ ſee ~ Mah, päh, Peh ~ thöteggiat; Liphardus ke, ſe ~ weh; Gutslaff ſe ~ ſeh, mah, kah, tah, häh, toh, öh, föh, puh ~ tee; Kohten ſe, ka ~ ſee ~ meh ~ thö; Saaremaa käsikiri hä, ſe, ke ~ kâa ~ päh; Hamerinus ſe ~ pähtücki, meeleheh, weh; Hand- Hauſz Und KIrchen-Buch (1656) ka, Sa, So 'sinu', Me 'mis', Se, ke, ni ~ Saxamah, kah, ieh, Meeleheh, Peh; Bengt Horn'i käsk nieſugkoſet ~ kaa ~ Mahkele, Süh; Chriſtliches Gebet-Buch (1673) Me, ſe, Ni ~ kah, tah, Mah; Rituale (1674) Ja, ſo, ke, ſe, me ~ kah, Mah, Heh, Töh; Adr. Verginius ſe, ne, ni ~ WeeAnnumid ~ Mah, kah, ſah, Suh; Laulo-Ramat (1689) ka, Se, Me, Ke, Ni ~ kah, Ehſti-Mah; Palwe-Ramat (1689) ka, ſe ~ häh, Suh; Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikiri ke, me, Pätük ~ Maa, kaa, ei ſaa, Pää, iää, wöö, Käe-Töö, ſöö, ei tee; Hornung ma, ka, ei ſa, ke, Se, We, Ku.

Seega on ka sõna lõpus tegemist nelja eri vokaalipikkuse märkimisviisi esinemisega, mida on lähemalt

puudutatud. Siin on nende esinemisvahekorrad teissugused XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafias kui ortograafiliselt lahtise silbi puhul. Enne kõike peab tähelepanu juhtima asjaolule, et partiklite ja asesõnade vahel ühelt poolt ja muude noomenite ja verbide vahel teiselt poolt tehakse XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafias kaunis selgekujuliselt vahet. Eesti kirjakeele algusest pääle XVI sajandi esimesel poolel märgitakse partiklite ja pronoomenite puhul sõnalõpuline (ühesilbiliste sõnade) pikk vokaal ühe vokaali-märgiga. Nähtavasti on see tingitud tõsiasjast, et need sõnad enamasti lauserõhutuis asendeis esinedes on ka tegelikult võttes lühikese vokaaliga. Sellest ühe vokaali-märgiga märkimisest kõrvalekaldumisi on ainult mõni üksikjuhtum, mis ei oma olulist tähtsust.

Teise rühmana on muud noomenid ja verbid. Siin kohtame kõiki nelja märkimisprintsiipi, kuid nende printsiipide tarvitamine erineb lahtises silbis valitsenud tendentsidest. Kõigepäält ei ole käesoleval puhul XVI sajandi eesti kirjakeeles valitsev süsteemikohaselt ühe vokaalimärgi tarvitamine, vaid pikk vokaal märgitakse järjekindlalt (L e l o w ae, W a n r a d t - K o e l l aa, ee, tunnistus A w e r b a c h'ile ie, we), mistõttu XVI sajandi eesti kirjakeeles näikse sõnalõpuliste pikkade vokaalide märkimine süsteemikohalt olevat liitunud ortograafiliselt kinnise silbi omaga.

XVII sajandi kestel on peaaegu ainuvalitsevalt, tarvitusel *h*-grafeemiga pikkuse edasiandmine, paar üksikut ühe vokaalimärgiga juhtumit on täiesti juhuslikku laadi. Selle kõrval esineb mõnes tekstis ee ja Andr. ja Adr. V e r g i n i u s'e piiblitõlke käsikirjas üldine kahekordse vokaalimärgi tarvitamine. Lõppeks H o r n u n g esmakordselt hakkab käesoleval puhul pikka vokaali märkima järjekindlalt ühe vokaali-märgiga, kaotades seega selle ajani valitsenud põhimõttelise vahetegemise partiklite ja pronoomenite ning muude noomenite ja verbide vahel, samuti viies käesoleva rühma ortograafiliselt lahtise silbi märkimisviisi alla. Esimene piiblitrükk järgib seda H o r n u n g'i seisukohta täielikult.

4. Pika vokaali märkimise kohta ortograafiliselt kinnises silbis enne esimest piiblitrükki toodagu näiteks:

L e l o w ſzattyt, (ma)eſſe, pelne; *Credo* pel; W a n r a d t - K o e l l kaes, errakeelda, needma, ſees, teeb, teep, ſies, ſyes, (ſ)yen, w(y)emſes, mueb, röem, peel, ſeel, hee(ſ)ty; B e c k e r Skapeeuff; tunnistus A w e r b a c h'ile kas, mhalt, tedje ~

kæn, kaen, tiedmette, vieſts, ſieſts, kueſts, kueſtskõmneste; Liivimaa talurahva õiguse katke tep; Müller hælmelell, pæl, Sæl, ſael, pael, hæſti, Pæſt, Rotſse, löb, teb, nedt, ned ~ kaas, Määd, Maad, Aaſtat, heelmelell, weel, ſees, needt ~ pohl, ſuhr, Tuhl, Luhd; Turu käsikiri ſadtnut, ſatket, kaſs, lothmeſeſt, röm, erakelkett ~ maatt, kaaſs, koaſs, ſaab, häätt, pääll, pääld, hääx, hääſti, ſaat, ſäädtnut, ſaattada, lootmene, keelſsit, meeſs, meell, ees, ſees, kuulkat, puuſt, kuulckat, Muut, luutt; kohtuvanne umb. 1600 ees, ſees ~ hehx, nüht; Rossihnius kan, ſädmiſſe, häd, röwlit, Süd, Südleiſille, nüd ~ need ~ kahn, wahd, ſahb, pähl, ſähl, hähd, ſähld, währt, pohlt, öhd, ehſt, wehl, mehſt, mehl, ehn, Eggamehs, ſihs, kihk, ümberwihb, kuhlmiſſe, kuhlkut, kuhs, kuhlis, ſuhr ~ tedhſit; Stahl ſees, teep, needt, weel ~ kahs, pahs, ſahp, ſehlt, pehl, pehwlick, pehw, wehrt, hehx, pöhrnut, tehp, ehs, pihtzade, ſihs, Sihdt, ſuhr ſühd ~ Lothmiſſe; Broc-mann Mees, ſees, Peickmees, teep, Meeſz, neelma, needt, keelma, weel, Meel, Keel, taaſz ~ kahs, ſahp, mahs, hehſti, tenna-pehw, tehp, pehl, lehp 'läheb', pehſta, nehn 'näen', lehn, tohp, ohtnut, Nohr, Kohr, ehl, ſihn, nihtma, kihtma, Sihs, ſihdt, ſuhr, kuhlket, kuhlſin, nühdt ~ Pruth; Möllenbeck *san, kas, sap, taetma, saedma, töste, töst, ses ~ sees, Need, ~ paehl, Saehl, Suhr;* G. Saleman *mah-keel, meel, sees, need, teeb, ees, Mees, eest ~ kahs, tahs, sahb, saht, hehl, pehl, hesti, sehl, jehb, lehb, hohn, sihn, Sihs, Sihn, Pruhdt, kuhlma, suhr, nühd;* J. Saleman Abbi-Mees, meel, Meel, weel, teep, ſees, Keel, need, ſahp, Sahn, kahs, Saht, ſahb, Pehw, kehs, nehn, errajehn, hehſti, ſehl, jehp, pehl, hohn, röhm, Pruht, nühd, pühdnut, hühdnut; Broc-mann ja Fabricius ſees, ſeeſz, keelma, igkameeſz, needt ~ ſahx, kahſz, kahs, ſahp, Mahs, ſehlſammal, pehl, ſehdtut, hehſti, ſehtma, jehp, tehdma, kohs, pohl-kolm, Rohtzi, kuhlma, Suhrförſtin, Kuhljalle, kuhlmatta; Vigæus kaſz, Pel, Säl, vel, kulma, kulwat, nydt ~ needt ~ ſuhr; Liphardus ſees, teep, Needtſinnaſet, needt ~ kahs, ſahn, ſahp, rehckip, nehn, ſehl, trohſti, kohrma, pöhrket, pöhrma, ehs, ſihs, Lihckpajatuſsede; Gutslaff nüd ~ ſeemne, teep ~ ſahb, Mahs, kahn, maht, mahſt, pähl, ſähdket, tähl, ſählt, hähl, hählt, tohb, errakohlda, nohrt, toht, öhs, möhk, ehn, neht, ehſt, nehdtut, ſihs, lihkwan, rihſta, puht, ſuhrt, pühdma, pühdja; Kohten ſab, römſat, nelda, eſt ~ ſien, ſies, wies ~ ſees, need, ſeeſz, needt ~ ſahb, pehl, ſehl, pohl, wehl; Saaremaa käsikiri aſtat, ned, nüdt ~ ſieſz, wiemſeld, kietket ~ eeſz, ſees, ſeeſz ~ kâàs, ſaâb ~ mahs, ſahp, pehl, ſehl, tennapehw, lohm, nohr, johbnux, wehſt, wehl, kuhlma, kuhltut, ſuhr, uhs, kuhlda, mühr ~ ſathma, othma ~ thep; Hamerinus ſees, kaas ~ wehſt, pähl, ſehtnut, ſehlt; Hand-Hauſz- Und KIrchen-Buch (1656) need, Needt, Need, erra-

keelwat, ees, teep ~ kahs, ſahp, Sahx, pehl, Sehl, nehp, Hohn, Sihn, kihtma, Pihn, ſihs, ſuhr, kuhlja-Lapſet, nühd; Bengt Horn'i käsk ſien, ſies, wiembſelt ~ ſees, need, ees ~ kahs, ſahx, Ahſta, igkapehw, nühd; Chriſtliche Gebet-Buch (1673) ſees, ees, teep, Weel, need, Mees, Kaas ~ rehknut, Sehl, ſehl, kohldes, Sihs, muhdt, nühd, nühdt, Sühdt; Rituale (1674) ſees, need, keelſit, keelket, kaas ~ Mahdt, ſahtnut, ſahp, ſehl, ſehlt, ſehdnut, Kehdt, tennapehw, pehſta, Lohtmiſſe, ſihs, Kuhlkem; Adr. Verginius teedmä, eeſmänne, Eenkirja, Keel, weel ~ ſahtnu, ſahb, ſaht, Mahl, Pähd, pähl, Währ-Jummala, währt, hähd, ſähl, kohlma, lohtnu, Hohl, Töhd, SöhmAiga, Söhttöppra, Röhwlid, röhmſamb, Mahmehs, tehb ſihn, Wihmne, ſuhrt, kuhld, kuhs, nühd; Laulo-Ramat (1689) Pähwlik, ſähl, Sähl, röhmſax, Mehs, ſehs, ehs, Ehſti-Mah, kihtkem, Mühd; Palwe-Ramat (1689) ſahx, ſahtnut, ſahn, kahs, ſahp, ſähdnut, ſähl, ſähn, Pähſt, jähp, hähſt, tröhſtin, ſehs, Kehl, ſihn, Suhlihk-minne, wihmſel, ſiht, Kihr, Pruhkmiſſe, Nühd; Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikiri Kuh ~ Maaſt, ſaatnut, Maad, ſaan, ſaat, ſaap, kaas, ſaakſid, pääl, ſäädma, ſääl, pääl-meſſeld, ſääld, poold, Tööd, Wööd, Sööm-Aig, Seemnelle, Need, ees, ſees, teen, Ärrakeeltut, teet, Riiſtat, Kuus, Kuulda, ſüüdlik-kuks; Hornung aastal, ſaakſin, jääb, hääd, Rootſis, joob-nuks, Möök, weel, teen, teekſin, eeſt, ſiin, ſiis, kuulmaski, Tuul, ſuurt, nüüd, Rüütlid.

Ortograafiliselt kinnise silbi pika vokaali märkimise puhul on XVI sajandi eesti kirjakeele ortograafias üldreegliks, et vastava vokaali grafeemile lisatakse juurde veel eraldi pikkusemärk e kas järele või ka pääle. Natuke edasiarenenuna — kahekordse vokaaligrafeemi tarvitamise kujul — valitses see veel Müller'il ja Turu käsikirjas. Viimasel esineb see vahest teistel motiividel (vrd. soome XVII sajandi ortograafiat). Edasi XVII sajandi ortograafias valitseb ülemsaksa süsteem, kus vokaalimärgile lisatakse pikkusemärgina grafeem h, mis juhuslikumalt võib esineda metateetiliselt (näit. Lothmiſſe jm. või thep jm). Selle h kõrval esineb kogu aeg valitsev ee-line märkimisviis. Muud kahekordse vokaalimärgiga (aa, âa) ja e-lise pikkusemärgiga (ie) juhtumid on juhuslikumad. Göseke' grammatika (MLOe. 5) aga tõstab selle küsimuse arvestatavalt päevakorrale: „Die *Aſpiratio* h ward vor dem *Vocali* hinzu gethan / anzuzeigen / daſz die *Syllaba* ſolte ſtark und hart / doch aber langſahm auſzgeredet werden / als: Mah das Land. Teh der Weg. Sihl ein Igel. Aber es iſt viel deutlicher / wenn die *aſpiratio* h gantz auſzgelaſſen und der *vocalis* gedoppelt wird / als: Maa / Tee, Syl. Deñ es gehöret das h zu keinem *vocali*

eigentlich / (es ſey dañ daſz die Stelle eines *Consonantis* vertrete / als: Weeha Zorn / leha Fleiſch / & c.) Denn nur zu dem e. Denn wannſolches als der Griechen ŋ ſoll auſzgeredet werden [s. o. *ä*, *å*, M. T.] muſz ihnen das ħ zu hülfe kommen / als in den Wörtern: Jehn ich bleibe / Lehn ich gehe / Tehn ich wiſſe / Sehl dort / Tehl alhie / wehl ſehr / & c.". Edasi viitab segiminekuvõimalusile nende juhtumitega, kus *h* esineb sonoorse konsonandi ees. Ja veidi edasi kordab G ö s e k e jälle sama motivatsiooni: „Sonſt iſt unnötig einigen *vocali* das ħ zuzuſetzen / (es ſey dann an Stat des *conſonantis*;) Sondern es wird das ħ beſſer auſzgelaſſen / und der *vocalis* geminiert / als / für Lahs ein Glas / Laas. Mehs ein Kerl / Mees. Sihl ein Igel / Sõl. Korhm ein Fuder / Koorm. Kuh der Mond / Kuu. Tegelikult esinevad G ö s e k e' grammatikas kõik märkimisviisid segamini nii käesoleva kui ka teiste positsioonide pika vokaali puhul, näit. (ortograafiliselt lahtises silbis): Sööte, keelet, poole, keelaſin, kraapin, erramöötan, errahöörun, koorin, söötan, hoolin jm. ~ Söhte, ſahma, kehnan, ſuhrex jm. ~ Höwel, pöning jm. ~ (kahekordselt:) wõhgi, wõhli jm., (sõna lõpus:) tee ~ peh, Mah, Suh, Puh, öh jm., (kinnises silbis:) Soon, kaas, ſaab, Suus jm. ~ nõhl, Pruhdt jm. ~ ſihn. Selles segaduses näikse kahekordse märgiga märkimine olevat kõige tavalisem.

Sellelt G ö s e k e aluselt nähtavasti lähtudes Andr. ja Adr. V e r g i n i u s'e piiblitõlke käsikirjast pääle valitseb reeglipärane kahekordse vokaalimärgi tarvitamine, mille H o r n u n g kindlakujuliselt fikseeris: „Vocalis eadem in medio geminata ſeqventibus duabus conſonantibus producit: ut mööt=ma / waat=ma / loot=ma & c." (GrE 4). Samuti muidugi „ . . . in monoſyllabis ſive una, ſive duæ conſonaates in medio compareant; ut waat / tööd / meeſt / ööd & c.", sellest hoolimata, et flekteerumisel tulevat ühes ja samas tüves erinevad kirjapildid, nagu Tö : Tööd jm. (vt. ib.).

Mis puutub aga lahtise silbi puhul maksma pandud ühekordse vokaalimärgiga kirjutamisse (vt. GrE 4), siis kõrvalekaldumised ühe vokaalimärgi tarvitamisse XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafias on juhuslikud ja vaevalt märkimisväärsed.

Kui H o r n u n g siin eranditult maksma pani pika vokaali märkimise, siis ei põhjustanud seda nähtavasti eesti kirjakeele ortograafia arenemise loomulik suund, kuigi see oli samasuunaline, vaid asjaolu, et seda oli juba XVI sajandi algusest pääle eesti kirjakeelele eeskujuks võetud võõras ortograafiline süsteem nõudnud. See on ka

ainuke koht, kus Hornung'i poolt maksmapandud ortograafiasüsteem märgib pikka vokaali otseselt.

Puudutatud vokaalide pikkuse märkimisvahekorrad (näit. wagga, ma : made : maaſt jm.), mis Hornung maksma pani ja mis esinevad seesugusena esimeses piiblitrükis, ei olnud seega ligi paarisaja-aastase eesti kirjakeele ortograafia loomuliku arenemise tulemused, kus kujunenud tendentside suund ja praktilised tarvidused oleksid korraldavat tähelepanu leidnud, vaid ainult vana võõra ortograafia süsteemi järjekindel maksmapanek, hoolimata sellest, et tegelik tarvitus oli selle sama hästi kui kõlbmatuks tunnistanud oma paarisaja-aastases arengus. Eesti esimene piiblitrükk võttis omaks selle süsteemi ja kindlustas selle maksvuselejäämist kauemaks ajaks. Oli ju piiblikeel see, mis osutus üheks kaaluvamaks argumendiks hilisemate uuenduspüüete vastu.

M. Toomse.

La notation de la quantité vocalique dans la première traduction estonienne de la Bible et son origine.

Dans la première traduction estonienne de la Bible la longueur des voyelles est transcrite de la manière suivante: une voyelle brève est notée avec un signe, une voyelle longue avec un ou deux signes (ſ a v a d etc., m a a k s etc.). Ce système provient de l'orthographe allemande et a été mis en pratique par Hornung à la fin du XVII siècle. Ce système ne convient pas à la langue estonienne et le développement naturel de l'orthographe au cours des XVI et XVIII siècles ne le justifie pas.

Eesti Piibli uus ümberpanek*.

Mälestame tänavu eesti Piibli 200-aastast kestvust. See peab hea raamat olema, mis 200 aasta järel veel loetav on. Kui vaatame maailma-kirjanduses ükskõik kuhu, siis leiame ikka, et enamasti [1] kõik see, mis 200 aasta eest tähtsaks ja kõrgeks peeti, on vanaks saanud ja kõrvale jäänud. Kui midagi nii pika aja järel veel loetav ja elav on, siis see on ka tõsiselt väärtuslik ja selle kirjutajale on haritud maades siis ka ammu juba ausambad pandud. Ja seda õigusega, sest niisugused mehed on oma kaasinimestele ja järeltulijatele kõik aeg otsa ikka midagi andnud. Kus on sakslaste Gottsched praegu, keda 200 aasta eest nii tähtsaks peeti ja kes ise ennast nii

* Autori kirjaviis üldiselt muutmata. — Toimetus.

[1] Autoril *enamiste*.

tähtsaks pidas? Kus tema kaasaegsed kõik? Kus venelaste Lomonossov? Temale on ausambaidki pandud, aga keegi teda enam ei loe. Voltaire oli iseäralikult suure võimisega kirjamees, teda siis veel loetakse, aga ainult poole isuga. Teised temaaegsed kõik on kõrvale jäänud. Ja meil ka on enne Piiblit ja pärast Piiblit paljugi kirjutatud, aga kõik on vanaks saanud ja lugeda enam ei kõlba. Aga Piibel on ikka veel värske ja mõjus. Peab siis küll iseäralikult parem olema kui teised kirjad.

Üks teine proov meie Piibli headusest on ka see, et uuemal ajal on katsutud teda paremaks teha, aga ei ole hästi jaksatud. Kolmekümne aasta eest õpetaja Bergmann ja temaga ühes kõige paremad keeletundjad meie õpetajate seast tegid palju tööd Piibli parandamise kallal, mitu aastat kõige tundjamad mehed koos, aga ometi, kui oma tööst proovitrüki andsid, siis oli näha, et kergesti [2] parandatavad kohad küll olid ära parandatud, aga raskemad kohad olid ainult teisiti tehtud, mitte paremaks. — Bergmanni proovitrükk on siis ka kõrvale jäetud ja asus tööle teine mees, õnnis praost Põld, heas lootuses, et tema jaksab. Tema nüüd ka on oma töö ära teinud ja töö on heaks kiidetud keelemeeste poolt ja õpetajate kogu poolt, on piiskopi poolt vastu võetud ja on nüüd osalt juba trükitud. Aga kahjuks peame kurtma, et on siiski suurte puudustega.

Peame Põllu uuele Piiblile suureks puuduseks panema kõige pealt seda, et ta meelega niisuguseid ütlemisi tarvitab, mis ise teab keelele võõrad [3] olevat [4]. Keeleuuenduslikud ettepanekud, mis tahavad alles keeleks saada, tema tarvitab neid nõnda, nagu oleksid juba lõplikult [5] keelde vastu võetud. Olen sellest pikemalt rääkinud „Kooli Piibli" ilmumise puhul iseraamatus „Uue Piibli keelelikud puudused". Ei ole mulle keegi ütelnud, et eksinud oleksin. Muidu õnnis Põld oli väga nobe vastama, kui keegi tema Piibli ümberpanekut puudutas. Võtan seda, mis seal ütlesin, siin lühemalt kokku ja täiendan.

I

1. Sõnade järjekord. Predikaadi ettepoole võtmine abilauses. — Uues tõlkes on: *Kui tema tuleb koju* — mitte nõnda, kui keel loomulikult rää-

[2] Autoril *-ste.*
[3] Autoril *võerad.*
[4] Autoril *olema.*
[5] Autoril *lõpulikult.*

gib: *kui tema koju tuleb; lambad, kel ei ole karjast* — kus keel loomulikult ütleb: *kel karjast ei ole; iga puu, mis ei kanna head vilja* — loomulikult: *mis head vilja ei kanna.* Oli niisugune õpetus ja usk sel ajal, et meie järjekord on saksa keelest võetud ja on halb ja peab teda seepärast ümber tegema niisuguseks, kui uue Piibli laused ülemal näitavad. See oli siis, kui Piiblit kirjutati. Nüüd täna ükski keelemees nõnda enam õpetada ei julge, vaid teame, et meie järjekord on meie oma ja on laitmata hea ilma ettepoole võtmata. Aavik ise on uuenduse tegijaid mitu korda juba kurjasti hurjutanud, et peaksid endise viisi juurde tagasi minema. Praegu küll mõned kirjutavad veel uuenduslikult edasi, need, keda viimase aja koolides nõnda on õpetatud, ja mõnes koolis vist mõni ajast maha jäänud õpetaja ka veel õpetabki nõnda, aga see mood varsti kaob, ka standard-lugemikkudes varsti ettepoole-võtmised tehakse tagasi ja siis on Piibel selles tükis keelevigane. Ja seda viga on palju, iga lehekülje peal mitu ja mitu korda.

2. Lühikesed asesõnad *ma, sa, ta* — *mina, sina, tema* asemel. — On meil välja kuulutatud uus keeleseadus, et ei ole head tegusõna ees tarvitada pikad asesõnad *mina, sina, tema,* vaid et iseenesest paremad on lühikesed *ma, sa, ta, me, te, nad.* Nõnda siis nüüd kõik keeleõpetused õpetavad ja kõik moodsad kirjamehed kirjutavad *.

Aga ei ole õige nõnda. Kas *ma* või *mina* tarvitada, see annab ütlemise toonis tähtsa vahe. Lugu on see, et rõhutu asesõna paratamata tõstab järeltuleva tegusõna ikka iseäralikult rõhuliseks ja annab seega ütlemisele ikka ärevuse tooni, taplemise ja hädaldamise tooni. *Ma ütlen sulle, Peetrus,* Luuk. 22, 34, nõnda Põld ja *Mina ütlen sulle, Peetrus,* nõnda Hornung. Kumb ütlemine on kohane Kristuse suus? Muidugi see, mis rahuliku tooniga on. Nõnda ka see tuntud sõna: *Tõest, tõest, mina*

* Kui uutes grammatikates konjugatsiooni tabelid ikka lühikese asesõnaga antakse, siis see ei ole loomulik, vale toon on kohe tunda: rõhutu asesõna tõstab tegusõna iseäralikult rõhuliseks: *ma annan, sa annad* jne. Aga seda siin ei pea olema, sest ei pea mitte olema iseäralikult rõhuline, vaid peab olema paraja rõhuga. Mitte *andmine* ei ole siin tähtis, et *annan* ja mitte *jooksen,* vaid midagi muud. Nimelt see, et on need kuus tegijat: *mina, sina* jt. ja et kui *mina* on, siis on niisugune kuju *andmisest,* kui *sina,* siis niisugune. Seega siis mõlemad on tähtsad: *mina* on tähtis ja sõnakuju *andmisest* ka on tähtis, ja nimelt mõlemad üheväärilselt tähtsad, mitte et üks enam kui teine. Sellepärast peavad olema mõlemad ühesuguse rõhuga räägitavad.

ütlen teile. Põld ütleb seda ikka lühikese *ma*-ga ja annab seega selle sõnale ikka sobimata kriiskamise ja hädaldamise tooni: *Tõesti, tõesti ma ütlen teile.* „Kooli Piiblis" seda uuendust veel ettetükkivalt ei olnud, aga pärast Uude Testamenti on sihilikult sisse tehtud, iga leheküljele viis, kuus ja enam korda, 12. leheküljel näit. järgmised laused: *ma ei ole mitte tulnud neid tühistama; tõesti ma ütlen teile; sest ma ütlen teile; siis te ei saa mitte taevariiki; sa ei tohi tappa; et su vennal midagi on sinu vastu; sa ei tohi abielu rikkuda; kui su parem käsi sind pahandab.* Hornungil on need kaheksa lauset kõik pika asesõnaga ja tundub nõnda õige ja keelepärane. Ja tundus seda muidugi õndsale [6] Põllule ka, sest ega temagi keeletundmus teine ei olnud kui teistel keeleräägijatel. Aga tema kirjutas siiski oma parema tundmise vastu, sest usaldas teise mehe õpetust enam kui omaenese tundmist. Ja arvas vist nõnda, et nüüd on keeleuuendus hoogsasti käimas, moodsad kirjamehed kõik kirjutavad lühikese *ma, sa, ta*-ga ja koolides kõik noored õpivad, et nõnda just see hea keel ongi, las siis mina ka aitan kaasa meie halba keelt paremaks teha, siis Piibel tuleb ka noortele meelepärasem, et moodsas keeles on. Ja vanad — noh, eks nemad siis ole oma vanaga, niikaua kui on. Nõnda mõtles. Aga eksis. See rõhulise ja rõhutu asesõna seadus meie keeles ei ole mitte mõne targa või rumala keeletegija tehtud, ja ei ole siis ka mitte mõne teise targema mehe või keelekomisjoni ümbertehtav, vaid see seadus on loomulikult välja kasvanud keelest enesest, sellest psühholoogilisest [7] paratamatusest, et rõhutu sõna oma naabersõna ikka rõhuliseks tõstab. Seda keegi ära muuta ei saa, vaid saab ikka nõnda olema ja kes keeletarvitaja sellekohaselt räägib, see räägib hästi, kes selle vastu räägib, see räägib halvasti. Ja uus Piibel, peame tunnistama, räägib selles tükis halvasti, igal leheküljel mitu ja mitu korda.

Peame veel paar märkust tegema. Ettetoodud kaheksast lausest võiks esimest ja neljat vabandada, sest siin võiks rõhk langeda kaugemal seisva sõna *mitte* peale: *ma ei ole m i t t e tulnud neid tühistama.* Aga see annaks siin ka liiga ägeda ja terava, nagu riidlemise tooni. Kui ütelda *mina* ja *teie,* siis need pikemad sõnad võtavad osa rõhku juba ette ära enda peale, nõnda et *mitte*-le enam üleliigset üle ei jää.

---

[6] Autoril *õndsa Põllule.*
[7] Autoril *psükoloogilisest.*

Selsamal 12. leheküljel on veel üks siiakuuluv lause: *Sellepärast kui sa oma andi tood altarile* (salm 23). Siin ka on lühikene *sa* küll, aga ometi järeltulevat sõna rõhuliseks ei tõsta. See on sellepärast, et *sa* siin eelmineva sõna külge najatab: *kui sa* = *kuisa*. Kui ettepoole juba najatab, siis tahapoole enam ei saa, sest ega kahele poole najatada ei või.

Olgu veel ära märgitud, et mõnikord koguni üsna selgesti rõhulised asesõnad ära lühendatakse: *Meie küll õiguse poolest, sest me saame kätte, mis meie teod on pälvinud,* Luuk. 23, 41. Peaks olema muidugi: *meie saame kätte.* Veel on: *Tervitage Nümfat ja kogudust ta majas,* Kol. 4, 15. Peaks olema: *tema majas.*

Need kaks uuenduslikku iseviisi, nagu öeldud, on väga sagedased, kümme ja enam korda igal leheküljel, ja annavad kogu kõnele ikka vale tooni, nagu mängimine klaveril, mis hääles ei ole. Aga peaks olema puhas toon, et ilus oleks. Enne oli. — Muidu on veel teisigi halbu keeleuuendusi järele tehtud, mis aga nii sagedased ei ole ja seepärast kõne üleüldist tooni vähem rikuvad.

3. K a a s u s l i k r e k t s i o o n. — On meil ekslikult seletatud, et kaasuslik täiendus peab parem olema kui prepositsiooniline ja uus Piibel ka teeb selle poolest palju vigu. Ütleb: *mõtleb sellele; vaatab naisele; halastab mind;* kus ütlema peaks: *mõtleb selle peale; vaatab naise peale; halastab minu peale,* siis veel *olen lootnud Kristusele* ja palju muud seesugust. Olen enne näidanud, et parem ei ole ja toob kindlasse keelde ainult segadust.

4. T e g u s õ n a t ä i e n d u s e ä r a j ä t m i n e. — See uus õpetus, et täienduse sõnad *ära, püsti, maha* ja teised seesugused, mis keel kindlasti tarvitab, tulevad ära jätta, et mitte enam *tõusis püsti, tõusis üles,* vaid ühel ja teisel korral ikka ainult lihtsalt ühe sõnaga *tõusis.* Välja tuleb siit seda, et kui niisugused rõhulised sõnad lausest ära jäävad, siis kas lause jääb ilma rõhulise sõnata ja on seega tölp või peab mõni teine sobimata sõna rõhuliseks tõusma ja siis on lause segane ja viltune. Tölp näit. on järgmine lause: *Aga kui päike tõusis, kõrbes ta,* Matt. 13, 6. Et hea ja selge ja mõnus oleks, peab ütlema: *kõrbes ära.* Viltune on niisugune lause: *ja käskis rahva istuda maa peale,* Mark. 8, 6. Kui nõnda ütelda, siis sõnad *maa peale* tulevad rõhuliseks, sest enne neid rõhulist sõna ei ole ja üks ikka peab olema. Aga siis lause saab viltuse tähenduse, et pidid just igaüks maa peale istuma, ärgu mõned mitte kivi peale. Et seda ära hoida, keel paneb

parajasse kohta rõhulise sõna *maha* sisse, siis *maa peale* enam ei saa rõhuline olla: *Käskis rahva maha istuda maa peale.* Ei pea mitte arvama, et meie keel aina rumalusest neid täienduse sõnu tarvitab: need on mõnusaks kõneks väga tarvilikud. Uus Piibel jätab sagedasti tarvitamata ja kõne tuleb tõlp ja viltune. Tõin sellest „Kooli Piibli" arvustuses palju näiteid.

5. K a h e s õ n a k a r t u s. — On kuulutatud halvaks niisugused kahesõnalised ütlemised, kui *lahti tegema,* et selle asemel ühesõnaline *avama* on parem. Uus Piibel siis ka tarvitab ainult *avama* ja teiste kahesõnaste asemel hoopis uusi keelevõõraid sõnu, omatehtuid ja teiste pakutuid: *vaenama* 'taga kiusama', *meenuma* 'meelde tulema', *lähtuma* 'välja minema', *väljuma* 'välja minema'. Olen näidanud, et just keeleomased kahesõnalised laitmata head on, mitmeti paremad kui ühesõnalised, sest need annavad ikka tuimema kõne. Prooviks: *Mis suust väljub, see lähtub südamest,* Matt. 15, 18. Bergmann ütleb seda ilma uute sõnadeta nõnda: *Mis suust välja tuleb, see tuleb südamest välja.* Siin siiski viimase *välja* peaks ära jätma.

6. *t u* - r e f l e k s i i v i d. — *tu*-refleksiivide tarvitus on meil suuresti ülekäte läinud. Nüüd juba keelekorraldajad kirjutavad kurjasti selle uudise vastu, Aavik, Muuk ja teised ja ainult vähe on, mis sest suurest uuendusest tarvitada lubatakse. Aga häda on see, et kui neid ülepea lubatakse, siis kuidagi [8] ei jaksata üle loa tegemist ära hoida, sest selgeid piirisid tõmmata siin on raske, niisuguseid, mis igaühele kergesti meelde jääksid. Olen Muugi sellekohase kirjutuse kaks korda targu läbi lugenud, mis tema lubada tahab ja mis mitte ei taha, aga kui praegu tema nõudmiste järel kirjutama peaksin, siis peaksin ikka iga sõna tema kirjutusest järele vaatama, kas lubab seda või mitte. Ja Aaviku viimaseid lubamisi ja keelmisi ka peast ei tea, peaksin ka raamatutest vaatama. Ja ülepea, miks peaksin mina tahtma härra Muugi või Aaviku tahtmise järel kirjutada? Miks mitte ennem nõnda, kuidas [9] keel ise tahab? Uuenduse soovitajad peaksid kõige pealt seda seletama, miks ometi keel ise ennast *tu*-refleksiividest nii hoolega puhta hoiab. Kui see, mis mina siin põhjuseks olen ütelnud, mitte õige ei ole, siis ütelgu nemad teine, mis õige on. Aga kõige pealt tunnistagu, et keelel siin väga tugev põhjus olema peab. Näi-

[8] Autoril *kudagi.*
[9] Autoril *kuda.*

daku kätte, et see mitte tark küll ei ole, ja alles siis tulgu paremat soovitama.

Uus Piibel tarvitab *tu*-refleksiivisid rohkestigi: *peatun, vihastun, rõõmustun, kummardun, pahandun* j. t. Kui igal pool *a*-ga ütleks, siis oleks niisama selge ja lugeja [10] jääks ärritamata.

7. *Pöördun* ja *hoidun*. — *tu*-refleksiividest rääkides peame ka neist kahest sõnast rääkima. Nad on muidu korralikud sõnad, aga tarvitatakse vale tähenduses. Kõik enesekohased *u*-sõnad tähendavad mitte tahtmisega tehtud tegemist, vaid ikka niisugust tegemist, mis iseenesest sünnib, ilma kellegi tegemata ja tahtmata: *murdun, taibun* jt. Sellepärast on kõik need rohked *pöördumised,* mis uude Piiblisse on sisse tehtud, keelevead (*patustpöördumised* jt.).

Nii on uues tõlkes: *pöördus ümber vaatama.* Tohib ütelda ainult: *pööras ümber vaatama,* sest siin on tahtmisega tehtud tegevus. Selles keelele ainult nõnda kindlas ütlemises midagi segast ega halba ei ole. Kui praegu kõik keelekorrektorid ainult *pöördun* trükkida lubavad, siis see on ajutine arusaamatus. Sellest saame varsti lahti ja siis tunneme, et palju parem on nõnda, kuidas keel ise räägib, ilma moonutamata: *pööras ümber, hoia eest,* mitte nõnda kui Piibel praegu kirjutab: *hoidu eest.* (Aga siiski ka: *Ei hoia Jeesuse Kristuse õpetuse poole.*)

Selle järel ka *tu*-refleksiiv ei peaks tohtima niisugust tegevust tähendada, mis tahtmisega tehakse. Sellepärast ei peaks tohtima ütelda: *Ärge joovastuge viinast,* Ef. 5, 18. Nõnda on mõttevastane, sest *joovastumist,* see on *joobnuks jäämist,* ei saa keegi keelda, see tuleb iseenesest. Õige on: *Ärge joovastage ennast,* nagu Hornung ka ütleb.

Muid keeleuuendusi, mis vähem ette tulevad, nimetame ainult, ilma neist pikemalt rääkimata: 8. i-superlatiivid; — 9. Illatiivid *merre, tulle*; — 10. *i*-mitmused; — 11. Partitiivsed subjektid; — 12. Uued sõnad — neid uus Piibel tarvitab õige ohtrasti ja neist oleks väga palju rääkida, aga jätan seda siin tegemata; — 13. *na*-kaasused — nendest ka jätan siin rääkimata.

II

Teiseks väljapaistvaks puuduseks uues Piiblis on rohked saksapärasused, suurelt osalt juba Hornungilt pärit, aga parandamata jäetud.

[10] Autoril *lugija.*

1. Saksapärane sõnade järjekord otsekoheses küsimuses. — *Kus on tema? Mis teeb tema nende aednikega? Mis pean ma tegema? Kuhu olete teie ta pannud?* Väga sagedasti ikka nõnda. Niisugune järjekord tohib olla ainult seal, kus kisendamise tooniga räägitakse. Rahulikus küsimises peab ütlema verbiga lõpus: *Kus tema on? Mis ma pean tegema?* jne.

2. Tuntuks pandud subjekt lause lõpus. — *Siis vihastus kojaisand,* Luuk. 14, 21. See on väga halb viga. Nõnda tohib ütelda ainult siis, kui *vihastamine* tuntuks ja *kojaisand* uudiseks pannakse, et enne vihastas keegi teine, siis *kojaisand.* Muidu peab ütlema: *Siis kojaisand vihastas.* Ainult nii. Seda viga on rohkestigi. Tuleb sellest, et predikaat saksa moodi teisele kohale võetakse. Olgu näiteks peale nende, mis „Kooli Piibli" arvustuses toodud, veel mõned: *ja sedamaid laulis kukk.* — Nagu oleks kelleltki muult veel olnud laulu arvata! Siis veel *Hirmu pärast tema eest värisesid valvajad,* Matt. 28, 4.

3. Saksapärased asesõnad. — a. Kohatu saksapärane see: *Olge julged, mina olen see,* Matt. 14, 27 ja muidu sagedasti ikka nõnda saksapärase *see*-ga, kus keel ilma *see*-ta ütleb: *mina olen.* — b. Üleliigsed asesõnalised subjektid järellauses. — Relatiivses lauses: [11] *et teie, kes te olite enne paganad,* Ef. 2, 11. Ikka nõnda saksa moodi: *mina, kes ma; sina, kes sa; meie, kes me.* See ei ole iseenesest küll mitte just viga, aga siiski kui sagedasti just nõnda korratakse, siis saab tüütavaks ja ilma selle lisasõnata on ladusam ja mõnusam: *teie, kes enne paganad olite.* Nõnda veel saksapäraselt: *et meie, kes me elame ja üle jääme,* 1. Tess. 4, 15; *ütelge mulle, kes te tahate olla käsu all,* Kal. 4, 21; *meie, kes me enne olime lootnud Kristuses,* Ef. 1, 12; *meie suhtes, kes me usume,* Ef. 1, 19. Muidu veel järellauses: *Mida teie iial palute, seda te saate,* Matt. 21, 22. Peaks ütlema lihtsalt: *seda saate.*

Seda halba lauseehitust on Hornungist peale juba väga palju. Ettetulemise sageduse poolest on see kolmas suur liik keelehalbust [12] uues Piiblis, kaks esimest olid keelevastane järjekord ja lühikesed asesõnad. Need olid vead, see kolmas on ainult stiililine labasus. Tuleb ette iseäranis *kui*-lausete järellauses. Seal on ehitus ikka nõnda: *Kui*

[11] Autoril *relatiivlauses.*
[12] Autoril *halbtust.*

Jeesus seda kuulis, ütles tema jüngritele, ja ühtki *mina*-d ega *sina*-d meile seal ei kingita, kui saksa keeles olema peab. Rohkem näiteid on „Kooli Piibli" arvustuses.

4. Saksa perfektid[13]. — *Poeg, miks sa oled meile nõnda teinud?* Luuk. 2, 48. Peaks olema muidugi: *miks sa meile nõnda tegid?* Niisuguseid saksa perfektisid oli Hornungil palju, „Kooli Piiblis" ka oli veel rohkesti; aga nüüd näen, et osa neist, mis sealt oma arvustuses ära märkisin, on Testamendis juba ära parandatud. Aga jääb veel järele rohkestigi: *Ma olen leidnud drahmaraha, mis ma kaotasin,* Luuk. 15, 9 — peaks olema: *leidsin üles, leidsin kätte; tuli meelde Issanda sõna, kuidas ta temale oli öelnud,* Luuk. 22, 61 — peaks olema: *ütles; Te olete toonud selle inimese minu juurde otsegu rahva eksitaja,* Luuk. 23, 14 — peaks olema: *te tõite; ta on ta saatnud meie juurde,* Luuk. 23, 15 — peab olema *saatis tagasi* ehk *saadab tagasi;* nii ka *Kuidas meie vanemad ta on annud surma mõista ja ta löönud risti,* Luuk. 24, 20.

5. Veel mõned üksikud halvad saksapärasused. — *Ärge vanduge taeva juures, oma pea juures.* Väga halb germanism ja sagedane, ikka ainult nii. Peaks ütlema: *taeva peale, oma pea peale.* Siis veel: *vannutan sind Issanda juures,* 1. Tess. 5, 27, võiks ehk ütelda: *Issanda nimel.* Vale on ka: *nagu ma sulle käskisin,* Tiit. 1, 5. Peaks olema muidugi: *sind käskisin.*

Lõpuks veel paar sõna objektist. Meie objekti tarvitus on grammatikates seletada väga keeruline[14] küll, aga rääkides siiski räägime igaüks õigesti, kes oma inimesed oleme. Kui siis Piibli kirjutaja siin rohkestigi eksib, siis sellepärast, et ei julge oma otsekohest tundmust usaldada, vaid tahab ise targem olla. Eksimised ka on kõik ühele poole, ikka täisobjekti kasuks. Enne võõrad tarvitasid üleliigselt osaobjekti, nüüd uus Piibel läheb liiale täisobjektiga. Nii on: *Laste ja imikute suust oled sina enesele valmistanud kiituse,* Matt. 21, 16; *et täita oma pattude mõõdu,* 1. Tess. 2, 16 (peab olema *et täita oma pattude mõõt,* sest iseseisva *da*-infinitiivi täisobjekt on ikka nominatiivikujuline, või jälle osaobjekt); *et saavutada tõelise elu,* 1. Tim. 6, 19; *et Jumal meile annaks tunnetada tõe; Kui sa teaksid Jumala anni,* Joh. 4, 10; *ja ta nägi selle ja rõõmustus,* Joh. 8, 56; *võttis kallist nardi salvi ja või-*

[13] Autoril *perfektumid.*
[14] Autoril *keerulik.*

dis Jeesuse jalad, Joh. 12, 3. Enam näiteid on „Kooli Piibli" arvustuses.

Vigast osaobjekti olen ära märkinud ainult kaks korda: *ja ma nägin uut taevast ja uut maad,* Ilm. 21, 1 (peab olema: *uue taeva ja uue maa*); *Ja madu purskas oma suust vett naise järele otsegu jõge,* Ilm. 12, 15 (peab olema: *otsekui jõe).*

Olgu niipalju.

K. Leetberg.

La nouvelle traduction de la Bible estonienne.

La Bible estonienne doit être un bon livre pour rester lisible au bout de 200 ans. Et vraiment de bons connaisseurs de la langue ont voulu la faire meilleure, mais ils ne l'ont pas pu: ainsi il y a 30 ans le pasteur Bergmann et à présent le doyen Põld. La traduction de ce dernier contient de graves défauts, surtout à deux égards.

D'abord Põld prend comme réelles des propositions de rénover la langue extrêmement modernes et ainsi il devient défectueux. Avant tout dans l'ordre des mots avec le prédicat mis en avant dans la phrase subordonnée *(kui tema tuleb koju — kui tema koju tuleb).* On a déjà renoncé à cet enseignement erroné, personne n'ose plus le soutenier. Egalement la préférence pour les pronoms personnels atones au lieu des formes toniques (*ma* au lieu de *mina*). Cela fait de nouveau des phrases contraires à l'esprit de la langue, car le pronom atone n'est à sa place que là où le verbe doit être accentué, et pas ailleurs. Il n'est pas tenu compte de cette différence. Ces deux particularités contraires à la langue se présentent très souvent et donnent un ton faux à tout le discours. D'autres innovations linguistiques sont plus rares et gênent moins pour cette raison. On notera la préférence du cas à l'emploi de la préposition, contrairement à l'usage de la langue *(mõtlen sellele* au lieu de *mõtlen selle peale)*; qu'on néglige le complétement du verbe par un adverbe (au lieu de *tõusis üles* simplement *tõusis*); que l'on considère en général comme mauvaise l'expression verbale de deux mots et que l'on en met une en un mot là où c'est possible (toujours *avama,* jamais *lahti tegema*) ou s'il n'y en a pas dans la langue, on en fabrique de telles ou on en contrefait (*lähtuma = välja minema*). Egalement gênants sont les réfléchis en *-u* tout à fait inutiles(*kummarduma* au lieu de *kummardama*). On a déjà souvent mis en garde devant leur emploi, auquel on ne doit avoir recours qu'avec réserve.

Le deuxième grand défaut est le nombre de germanismes qui sont déjà en abondance chez Hornung et persistent chez Põld. On nommera les suivants. 1. Ordre des mots germanique dans les phrases interrogatives (*kus on tema* au lieu de *kus tema on*). 2. Inversion du sujet *(siis vihastas kojaisand* au lieu de *siis kojaisand vihastas).* On verra là une faute particulièrement grave. 3. Emploi germanique de pronoms superflus en estonien. 4. Emploi germanique du parfait. 5. Divers.

Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles.

Germaani laensõnad eesti keeles on osalt vanemad kui ehk eesti keel ise. Meil on ohtrasti niisuguseid sealtpoolt saadud laenusid, millede iga ulatub tagasi sinna aega, kus eesti keel võis olla vaid läänemere-soome keelte murdeid. Vt. selle kohta E. N. Setälä, Bibliographisches Verzeichnis der in der Literatur behandelten älteren germanischen Bestandteile in den ostseefinnischen Sprachen, Finnisch-Ugrische Forschungen XIII; T. E. Karsten, Zur Kenntnis der ältesten germanischen Lehnwörter des Ostseefinnischen, Acta Philologica Scandinavica I; B. Collinder, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen, Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskapets-Samfundet i Uppsala 28, jne.

Noorematest germaani laenudest on alamsaksa ja ülemsaksa omad hakanud meie keelde tungima ka juba aastasadade eest. Saksa laenude iga küünib vähemalt raudrüütliteni, kes tõid uue administratiivse korraga eestlasele kaasa ka otsese ning intensiivse kokkupuutumise oma keelega. Võime julgesti öelda, et eesti keel on olnud saksa keele tugeva mõju all vähemalt 700 aastat. Millal just üks või teine sõna on saksa keelest siirdunud eesti keelde, seda ei saa enamatel juhtudel kindlaks teha, sest meie keelt on hakatud kirjalikult fikseerima suhteliselt vägagi hilja. 16. sajandil, mille keelt tahetakse siinkohal lähemalt puudutada, on saksa keele mõjustus olnud juba eesti keele täiesti läbi põiminud. Tolle sajandi kirjalikkudes mälestusmärkides on nimelt ohtrasti saksa sõnu. Neist sõnadest pidi eestlane aru saama, kuigi tema ise hääldas neid sageli teisel kujul kui seda osutab vastava sõna kirjutusviis. Vt. A. Saareste, Eesti keel XIII—XVI sajandil (H. Kruus, Eesti ajalugu II, 423 jj-d).

16. sajandi mälestusmärgid, mida seni tunneme, on järgmised napid palad: 1. Johannes Lelow' palved (1524—1528), 2. Juramentum der vndudeschen (1535), 3. Kõlli katekismusetõlke katkendid (1535), 4. katkend Liivimaa talurahva õigusest (16. sajandi keskpaik?) = LTÕ, 5. Juramentum der Vndudeschen (1570), 6. Lorentz Beckeri vanasõnad (1587) ja 7. tunnistus Sigismundus Awerbach'ile (1589). Mainitud mälestusmärke on käesolevas kirjutises tsiteeritud A. Saareste — A. R. Cederberg'i „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi" järgi.

Seitsmest mälestusmärgist on kuus esimest põhja-eesti keelega, kuna viimane on lõuna-eesti murdes. Kõigis neis esineb germaani laenusid. Germaani laenude hulka peab arvama ka heebrea, ladina või kreeka algupäraga sõnad, sest eesti keelde on nad tulnud saksa keele vahendusel ning esinevad pealegi germaniseeritud kujul. Käesolevast kirjutisest on aga jäetud välja vanemad germaani laenud, nagu *kirik*: Lelow ꝑohą riſti kyrkun (2), LTÕ teh ꝑehl ellick Kirko / ellick toa ſeeſt; ſe kirck (3); *paast*: Lelow ꝑaſtuſt (2); *rikas, rikkus*: Lelow ſzynnu rikus (1), Kõll ſen Jumala [r]yckũden ꝑereſt (355), ryckat (356), Becker Rickus (358); *saksa*: Juramentum 1535 Saxa ordenſs (2); *äravalitud*: ere [walitzet] uth (357).

Mälestusmärke ükshaaval läbi võttes saame saksa laenudest järgmise pildi. Kui jätta kõrvale Amen, siis Lelow' palvetes ei ole nooremaid laenusid. Kuna autor tarvitab pealegi ladinakeelseid märkusi eestikeelsete tekstide juurde, võib mõelda, et Amen on otse ladinast. See sõna ei ütle ka keeleliselt meile midagi. Samas Kullamaa vakuraamatus, kuhu on kirjutatud palved, leidub veel terve rida eestlaste nimesid ja mõni eestikeelne lause, mis A. Saareste on avaldanud EK 1923, 101—104, 136—149. Nimedega ühenduses esinevate väheste eestikeelsete sõnade hulgas on ka saksa laenusid: moyſa moller [1] 'mõisa mölder' (103), Kucki moller (139) < *molner, molre* 'Müller' [2]; Manthw rytlyppoyck (104), Mantu Rutlipoik (138); Manth Rutlyppoyck (138), kus patronüümikonis peitub *rüütel*-sõna vaste < *ruter* 'Reiter (Ritter)'; Mattys Pyll (139), s. o. pill < *spil, spel, spele* jne. 'jede Thätigkeit, die zur Lust, zum Vergnügen geschieht'; Lamp Oloff (137) < *lampe* 'Lampe, Leuchte'; Hans Wyllt (140) < *vilt* 'verdichtete Wolle (Haar), Filz'; Janus köke (140) < *kokene, koke* 'Küche'; Kelry Naen (147) < *keller* 'Keller, als Gefängnis'. Saareste arvab uuemaks laenuks ka sõnu karn : Mart karn ja Albi (Peter), Halbi (peter) (139, 140, 147), tõlgendades esimest sõna 'lihakarn' (< alamsaksa *scharne* 'Bank, auf welcher Fleisch, Brod u. s. w. feil gehalten wurde'). Usutavam on, et siinkohal on küsimuses sõna *kaaren*. Teises nimes on esimeseks osiseks kas mõni koha- või isikunimi. Autor on laenamisest kõneldes pidanud silmas nähtavasti saksa sõna *albern*, mis on omane ülemsaksale. Selle alam-

[1] 16. sajandi keelemälestiste ortograafia kohta vt. E. Kobolt, Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast, EK 1929, 129 jj-d.

[2] Alamsaksa vasted on teosest: K. Schiller-A. Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bremen 1875—1881.

saksa vaste on *alvern* (K l u g e EtWb), mis ei või olla eesti sõna lähtekohaks. Raske on oletada, et Kullamaa vakuraamatu eesti keeles oleks ilmseid jälgi ka ülemsaksast.

1535. aasta ametivandes on nooremaid germaani laenusid järgmised alamsaksast põlvnevad sõnad: Meſter (2) < *mester, meister* 'Meister, jeder Vorsteher, Herr, Aufseher'; Saxa ordenſs < *orde, orden* 'Ordnung, Reihenfolge, Gesetz, Regel, Vereinigung von Leuten, die nach einer bestimmten Regel leben, Mönchs- oder Ritterorden'; liifflandi maell < *Liflant*; euangeliũ < *evangelium*.

Kõlli katekismuse-tõlke katkendites on ilmsed saksa laensõnad: *helli* : Nynck nynda lebby te [me] [he] lly ſündmen (354) < *hillich* 'heilig', katekismuse alamsaksa paralleeltekstis on see passus: dorch ſyne hillige gebort (vt. ka EK 1930, 80; EKirj. 1930, 487); *ingel*: ſeſt ſyna / Ech Engel / ech Jummal yſſe (355) < engel 'Engel'; sakrament: [Se] [es] ſymene ſe Sacrament / [ſeſt] ryſtmaſt (357) < *sacrament*; *altar* : altari peel (357) < *altar, alter, oltar, olter* 'Altar'. — Meil ei ole keelelisi raskusi pidada Kõllil esinevaid laensõnu alamsaksa omaks. Wanradt-Kõlli katekismuse kakskeelsus — alamsaksa ja eesti — annab omaltki poolt tuge arvamisele, et saksa laensõnad, mis võivad keeleliselt olla niihästi alam- kui ülemsaksast, on siiski alamsaksast.

Liivimaa talurahva õigusest kuulub siia järgmine sõnavara: *valsk* : Keſz Walkiſt (kirjutusviga pro Walſkiſt, EK 1929, 135) tunniſtap (3) < *valsch, vals* 'falsch, nicht richtig, unrecht, nicht so, wie es sein soll'; *unreht*: Keſz Unrechti kaiwap (3) < *unrecht* 'Unrecht, Ungebühr'; *röövr*: Keſz Roiwi wiſe uheſt teiſeſt wottap (3) < *rôf* 'Raub', *rover* 'Räuber', *roven* < 'rauben'; *viisi* : wiſe (3) < *wis(e)* 'Art und Weise'; *väärt*: aſzi miſz kuſz tibbo Wert on (3) < *wert* 'wert'.

Viimane põhja-eesti mälestusmärk on 1570. aasta juramentum. Selles esineb saksa laenuna *raad*: auſzull Rhade (4) < *rât* 'der Rath, Senat' ja Euangelion (4). Siia võib kuuluda ehk veel sõna Rickes : weckewall Rottſel Rickes (4). Artiklis „Svenska lånord från svensktiden i estniska språket" (Svio-Estonica 1936, lk. 193) on allakirjutanu osutanud, et eesti *riik* võib olla laenatud kõigepealt just rootsi keelest, olgugi et on olemas ka muid germaanipoolseid laenamisvõimalusi. Üheks võimaluseks rootsi oma kõrval võib pidada just laenamist alamsaksast < *rike* 'Reich, sowohl die Herrschaft als der Bezirk, Reichsgebiet'.

Nagu on ilmnenud toodud ülevaatest, leiame 16.

sajandi põhja-eesti mälestusmärkides olevatele saksa laenudele lähtekohad alamsaksast. Peetaksegi meie kirjakeele vanemat ajajärku saksa keele suhtes „alamsaksa" ajajärguks (E. Kobolt, Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast, EK 1929, 129 jj-d). Alamsaksa keel oli Eestis võidul eriti just 15. ja 16. sajandil. 14. sajandil sai ta ülemsaksa asemele enam-vähem ainuvalitsevaks. Peale reformatsiooni hakkas ta ülemsaksa eest taas taganema. Ametliku keele positsiooni pidi alamsaksa loovutama üsna kiiresti, kuigi veel 17. sajandigi kohtuprotokollides on temas kirjutatud tunnistusi ning tõestisi. Kõnekeelena elas alamsaksa edasi 19. sajandini. — Lõuna-eesti keelemälestise, S. Awerbachile antud soovituse kohta arvab Kobolt, et see on tekst, mis on kirjutatud aastakümnel, kus alam- ja ülemsaksa keel võitlesid Baltimail eesõiguse pärast. Tema arvates selle teksti ortograafia käsitlus nõuab niihästi alam- kui ülemsaksa keele arvestamist (EK 1939, 130). Tunnistuses leiduvate saksa laensõnade suhtes võib öelda sama. Laenude hulgas on nimelt mõlemalt poolt päritolevaid. Üldse on selles tekstis laensõnu õige ohtrasti, nagu Burgermeiſter (4) < ülemsaksa *Bürgermeister*. Alamsaksas on *borgermester, borgemeister, bûrmeister* 'Bürgermeister, magister civium, consulum'. Vanemast eesti kirjakeelest on see sõna alamsaksa laenuna registreeritud O. R. v. Holtz'il: Pormeister (Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks, lk. 155) ja Lihwlandima Tallorahwa Seäduses 1820: purmeister Johann Joachim Roegen (lk. 2). Muidu esineb ikka *pürjermeister,* mis eeldab lähtumist ülemsaksast. Olgu veel öeldud, et J. W. Jannsenil leiduv purjemeister: kus linna wannem (purjemeister) piddi ellama (Perno Postimees 1859, lk. 254, 2. rida ülevalt), purjemeiſtrid ja raewannemad (Perno Postimees 1862, 315, 2. rida alt) on rahvaetümoloogiline vorm, mis on saanud aluse pigemini alam- kui ülemsaksast. — Siin mainitagu kohe ka sõna Burge (= *pürje*), mis on toodud koddenick-sõna sünonüümina, ja mis lähtub taaski ülemsaksast < *Bürger* 'Bewohner einer Stadt, Städter' [3]). Eesti ja Sugukeelte Arhiivis oleva kirjakeele-sõnastiku andmeil hakkab eesti kirjakeeles *pürjer* esinema alles 19. sajandil ülemsaksa laenuna. — Edasi on Awerbachi tunnistuses Rads Jſandette, Rades Jſandette (4) < arvatavasti alamsaksa (vt. ülalpoolt), kuigi pole võimatu ka

[3] Ülemsaksa vasted on peamiselt Fr. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache järgi.

arvata, et küsimuses on ülemsaksa *Rat*; Optalmiſt 'silmaarst, oftalmoloog': ſilmade leykitaija Optalmiſt < *Ophthalmist*; liifflante mhalt (4) < alamsaksa *Lîflant* (vt. ülalpoolt); artzte (4) < ülemsaksa *Arzt*; ſpittale (4) < alamsaksa *spetal, spittal, spettel, spittel* 'Kranken-, Siechenhaus' või < ülemsaksa *Spital* 'Krankenhaus'; hilliſse ſiſſe (4) 'vaestemajja' (tekstis küll tähenduses 'vaestemajas'), sõna on elliptiline kuju mõnest alamsaksa liitsõnast, nagu *dat hilliche hus* (*hillich* 'heilig'); kunſte (4) < alamsaksa *kunst* 'das Können, sow. das Wissen, als die Fertigkeit' või ülemsaksa *Kunst* 'Kenntnis, Weisheit, Geschicklichkeit, Kunst'; Siegel (5) < ülemsaksa *Siegel* (sõna hakkab esinema alles hilis-keskülemsaksas); aprilis (5) võib olla tulnud kas ülem- või alamsaksa kaudu.

Kuigi eesti keelele on avaldanud mõju peamiselt just kõneldud rahvakeel, milleks peaaegu saksa hegemoonia hääbumiseni oli alamsaksa keel, peab siiski juba 16. sajandist alates võtma arvesse ka pidevat ülemsaksa mõju. Ülemsaksa mõju on alguses olnud muidugi üsna tähtsusetu alamsaksa oma kõrval, kuid mida aasta edasi, seda suuremaks on see mõju kasvanud. Awerbachile antud tunnistus kajastab peamiselt küll ühe kirjuri keeleuusust, kuid täiesti juhuslikkudeks ei tohi esinevaid laensõnu siiski pidada. Kirjur on pidanud arvestama sõnu, millest suur publik võis aru saada. Kui lugeda Mülleri jutlusi, mis on paar aastakümmet nooremad Awerbachile antud tunnistusest, ei leia neis nõnda ohtrasti ülemsaksa algupäraga sõnu. Teame, et mereäärsed linnad olid need, kes kõige visamalt pidasid kinni alamsaksast. Sisemaa-linnad siirdusid kiiremini ülemsaksa keeleuususele. A. W. Hupel kirjutab 1774. aastal alamsaksa keele taandumisest kõneldes: „doch wird sie noch in den Seestädten häufig, auch auf dem Lande in vielen Häusern gesprochen ... Bey dem auswärtigen Handel ist sie unentbehrlich" (Topographische Nachrichten I, lk. 147). Sellepärast pole imestada, et just sisemaal asuvas Tartus on juba 16. sajandi lõpul ülemsaksa laensõnad harilikud.

Paul Ariste.

Mots d'emprunt allemand en estonien au XVI siècle.

Parmi les mots d'emprunt germanique les plus récents les éléments allemands sont les plus nombreux en estonien et justement ceux qui sont venus du bas allemand. Les monuments les plus anciens de la langue estonienne remontent au XVI siècle. Il s'y trouve en abondance des mots d'emprunt au bas allemand, mais quelquesuns aussi au haut allemand. La fin du XVI siècle est précisément cette époque où le haut allemand commence à pénétrer en Estonie.

Sisukord.

Lk.

1. **J. V. Veski,** Eesti piiblitõlke leksikaalseist erinevustest 7
2. **A. Saareste,** Piibli keel ja rahvakeel 12
3. **V. Tauli,** Kas praegu on õige aeg uue piiblitõlke avaldamiseks? 64
4. **M. Toomse,** Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni 68
5. **K. Leetberg,** Eesti piibli uus ümberpanek 84
6. **P. Ariste,** Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles 94

Resumés.

1. **J. V. Veski,** Les différences lexicales des traductions estoniennes de la Bible 11
2. **A. Saareste,** Langue biblique et langue populaire . . . 64
3. **V. Tauli,** Est-ce le moment actuellement de publier une nouvelle traduction de la Bible? 68
4. **M. Toomse,** La notation de la quantité vocalique dans la premiére traduction estonienne de la Bible et son origine 84
5. **K. Leetberg,** La nouvelle traduction de la Bible estonienne 93
6. **P. Ariste,** Mots d'emprunt allemand en estonien au XVI siècle 98

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1940.

Ar 940
Piibli

2.—
1902-3611